

Ἡ Ἐπιστολογραφία στὸ Βυζάντιο.
Μελέτη περίπτωσης: ἡ Ἐπιστολὴ
Α΄ Πρὸς Βαρλαάμ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ

Χρήστου Ἀθ. Τερέζη*

Α. Εἰσαγωγικά

Ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ Α΄ Πρὸς Βαρλαάμ παρουσιάζει, ὑπὸ τὴν ὀπτική τῆς γενικῆς γραμματειακῆς θεώρησής της, διττὸ ἐνδιαφέρον, μὲ τὸν προβληματισμὸ ἐξ ἀρχῆς νὰ ἀναδύεται ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἂν εἶναι παραθετικῶ (ὑπὸ τὴν ὀπτική μιᾶς ἀπλῆς διατύπωσης πληροφοριῶν ἢ ἀπαντήσεων) ἢ συνθετικῶ (ὑπὸ τὴν ὀπτική τῶν κριτικῶν προσεγγίσεων ἢ τῶν κατηγοριοποιητικῶν ἀποκρυσταλλώσεων) περιεχομένου, μὲ τὴν καταφυγὴ στὶς ἐγκυρότητες καὶ στὶς εὐελιξίες τοῦ θεματολογικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ νὰ εἶναι διάχυτη. Ἀπὸ τὴν μία πλευρά, ἀνήκει στὸν κλάδο τῆς Ἐπιστολογραφίας, ὁ ὁποῖος παραπέμπει σὲ κείμενα προσωπικῆς γραφῆς τόσο ὡς πρὸς τὸν συντάκτη ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀποδέκτη, διεπόμενα δηλαδὴ ἀπὸ ἕναν ἄμεσο διαλεκτικὸ προσανατολισμὸ καὶ προσδιοριζόμενα ἀπὸ τὸν ἐπίκαιρον χαρακτήρα τους – ὅποτε θὰ προκαλοῦν, σύμφωνα μὲ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, εὐρύτερο συλλογικὸ ἐνδιαφέρον. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν διάχυτη κατεύθυνση ἢ ὁποῖα διέπει τὶς Ἐπιστολὲς κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο, τὸ περιεχόμενό τους ἀποτυπώνει καὶ τὴν σχέση τῶν πρωταγωνιστῶν

---

* Ὁ Χρήστος Ἀθ. Τερέζης εἶναι πρ. Καθηγητὴς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς καὶ Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας καὶ πρ. Κοσμήτωρ τῆς Σχολῆς Ἀνθρωπιστικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πατρῶν, καθὼς καὶ πρ. Διευθυντὴς τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος «Σπουδὲς στὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία» τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου.

της με τὰ εὐρύτερα συγκείμενα τῆς ἐποχῆς τους, με τὸν πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ παλμὸ ποὺ τὴν διέπει. Ὡς πρὸς τὸ ιδιόλεκτο τοῦ ὕφους τους, δὲν ὑπηρετοῦν σὲ συνεχῆ κλίμακα τὸν ὀρθὸ λόγον, ἀλλὰ διέπονται καὶ ἀπὸ συναισθηματικούς καὶ βιωματικούς –ἢ καὶ εὐρύτερα ιδεολογικούς– τόνους, με συνέπεια νὰ καταφεύγουν πολλάκις καὶ στὴν ὑπερβολή, στὴν ἐκφορὰ τῆς ὁποίας κατὰ μείζονα λόγον ἐπικρατοῦν οἱ ἀφηγηματικὲς ἐπιλογές, με τὰ ἐκφραστικὰ ἐκεῖνα σχήματα ποὺ καταγράφουν σημασιολογικὲς ἀνοιχτότητες γιὰ θεωρητικὴ ἢ ὅποιας ἄλλης ὕψης ἐπικράτηση. Τὰ ἐν λόγῳ σχήματα μάλιστα ἐπιχειροῦν νὰ διευρύνουν τὸν ἐπιχειρηματολογικὸ ἢ αὐτὸν τοῦ ἐπαΐοντος παλμό.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐν λόγῳ Ἐπιστολὴ εἶναι μία χριστιανικῶν ὁμολογιακῶν προβολῶν πραγματεία, με στοχευμένα συγκεκριμένο θεματολογικὸ περιεχόμενο, ὀριζόμενο ἀπὸ τὸν ἀναλυτικὸ ὑπότιτλό της, τὸν ἀναφερόμενο στὴν ὄντολογικὴ συζήτηση περὶ δύο ἀρχῶν καὶ ἀπὸ τὴν προσέγγισή της με βάση τὰ ἀρχαιοελληνικὰ ἐπιχειρήματα. Ἐγγράφεται στὴ χαρακτηρισζόμενη ὡς ἡσυχαστικὴ ἔριδα, ἡ ὁποία ἀψηχόλησε γιὰ ἐκτενὲς χρονικὸ διάστημα καὶ προκεχωρημένα ἐντόνως τὸν ἐκκλησιαστικὸ καθὼς καὶ τὸν εὐρύτερο πνευματικὸ βίον τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ ἐπίσης συνοδεύθηκε ἀπὸ τὴ σύνταξη κειμένων κορυφαίου θεολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, με ἔντονες τὶς διαλεκτικὲς ἀντιπαραθέσεις. Πρωταγωνιστὲς τῆς ἐν λόγῳ ἔριδας ἦταν ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ὁ Βαρλαάμ, δύο συναρπαστικὲς ἐκκλησιαστικὲς προσωπικότητες, ἕκαστος με τὸ οἰκεῖο του θεολογικὸ ιδιόλεκτο. Καὶ οἱ δύο ὑπῆρξαν βαθύτατοι γινώστες τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας –κυρίως τῶν κλάδων τῆς Μεταφυσικῆς, τῆς Γνωσιολογίας καὶ τῆς τυπικῆς Λογικῆς–, ἀλλὰ διαφοροποιοῦντο μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὸ πῶς τὴν ἀξιολογοῦν καὶ πῶς τὴν ἐφαρμόζουν στὴ δόμηση τῶν συλλογισμῶν τους, τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους καὶ τοῦ ἀντιρρητικοῦ λόγου τους.

Χωρὶς νὰ καταφεύγουμε σὲ ὑπερβολὲς ἢ σὲ βεβιασμένες ἐκτιμήσεις, θὰ ὑποστηρίζαμε ὅτι με τους ὡς ἄνω δύο θεολόγους-διανοητὲς ἔρχονται στὸ προσκήνιο δύο ιδιαίτερες θεωρησιακὲς-«ιδεολογικὲς» στάσεις ἀναφορικὰ με τὴν παλιννόστηση τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ, καθὼς καὶ γιὰ τὸ ποῖα εἶναι ἡ καταστατικὴ θέση τῶν συλλογισμῶν-ἐπιχειρημάτων στὴν ἐπεξεργασία ζητημάτων τὰ ὁποῖα ἀνάγονται κυρίως στὴν πίστη. Τὸ εὐρύτερο ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο ἀναδύεται, εἶναι

σαφές: Ὑπάγεται σὲ θεωρητικὲς ἢ σὲ ὅποιες ἄλλες τεχνολογήσεις ἢ διαλεκτικὴ μεταξὺ τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου; Ἐξηγεῖται μὲ τοὺς κανόνες καὶ ἀποτυπώνεται μὲ τὶς διακλαδώσεις τῆς τυπικῆς Λογικῆς ὁ καταγωγισμὸς τοῦ θεοῦ πρὸς τὸ Ἐντεῦθεν καὶ ὁ ἀναγωγισμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου πρὸς τὸ Ἐκεῖθεν;¹

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω, καθίσταται σαφές ὅτι ἡ ἀναφερθεῖσα Ἐπιστολή, ὅπως καὶ ὅποια ἄλλη συνέταξε ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, δὲν κινεῖται στὸν ἴδιο συντακτικογραμματικὸ ἄξονα μὲ τὶς πραγματεῖες τοῦ ἐκείνης ποὺ εἶχαν ἕναν αὐστηρὰ στοχευμένο θεματολογικὸν εἰρμό, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ, ὄντως περισπούδαστη, *Περὶ θεῶν ἐνεργειῶν*. Ἡ θεολογικὴ κατεύθυνση βεβαίως εἶναι ἡ ἴδια μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κειμένων, ἀλλὰ διαφοροποιεῖται ὁ τρόπος τῆς ἀνάδειξής της. Οἱ ἐν λόγῳ λοιπὸν πραγματεῖες –οἱ ὅποιες ἀπετέλεσαν σταθμὸ γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς Θεολογίας– διέπονται κατὰ τὴν ἄρθρωσή τους ἀπὸ μία ἄκρως αὐστηρῇ μεθοδολογικὴ κανονικότητα, «διεκδικοῦν» τὴ θεμελιωμένη καὶ τὴ θεμελιωτικὴ συστηματικότητα, ἐνῶ ἐπίσης προτάσσουν τὴ νοηματικὴ ἀνάγνωση καὶ τὴ σημασιολογικὴ προέκταση ἔναντι τῆς ἀξιολογικῆς. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἡ ἀνωτέρω ἐπιλογή ἀναδύεται ἐκ τοῦ ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματεῖες ὄντολογικοῦ περιεχομένου, μὲ συνέπεια νὰ πρέπει νὰ τηροῦνται τὸ ἀντικειμενικὸ μέτρο καὶ ὁ ρεαλισμὸς ἔναντι τῶν ὅποιων ἰδεαλιστικῶν καταγραφῶν. Χρῆζει μάλιστα ἰδιαίτερου τονισμοῦ ὅτι σὲ κείμενα αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης ὁ κριτικὸς λόγος εἶναι διάχυτος, συνοδευόμενος ἀπὸ ἀναστοχαστικὲς διαδρομὲς, ἐνῶ ἐπίσης ἀρύεται τὶς ἀφορμὲς τοῦ ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ἀφαιρετικῆς διαδικασίας. Προσέτι, οἱ ἐν λόγῳ διαδρομὲς ἐπιχειροῦν νὰ στηρίξουν τὶς ἀναιρέσεις τους καὶ στοὺς κανόνες τῆς τυπικῆς Λογικῆς, κατὰ τὴ ρητὴ σύνδεσή της ὅμως μὲ

1. Ἡ Α΄ Πρὸς Βαρλαάμ Ἐπιστολή περιλαμβάνεται στὸν πρῶτο τόμο τῶν *Συγγραμμάτων* (σσ. 225-259) τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τοῦ ἐκδοθέντος τὸ 1962 ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Παναγ. Κ. Χρήστου. Φέρει ὡς ὑπότιτλο τὸν ἐξῆς: «Τοῦ αὐτοῦ τῷ φιλοσόφῳ Βαρλαάμ περὶ ὧν ἔφη δύο ἀρχῶν ἢ καθ' ἑλληνικῆς ἐποψίας» καὶ ἀρθρώνεται σὲ 59 ὑποκεφάλαια. Γιὰ τὰ περιστατικὰ τῆς συγγραφῆς καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐν λόγῳ Ἐπιστολῆς βλ. τὶς σσ. 188-199 τοῦ ἰδίου τόμου, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Παλαμᾶς τὴ συνέταξε ὡς ἀπάντηση σὲ μία Ἐπιστολὴ τοῦ Βαρλαάμ, ὁ ὁποῖος μὲσῶ τῆς σύνταξής της εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ δώσει ἀπαντήσεις στὸν ἡσυχαστὴ θεολόγο ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Α΄ Πρὸς τὸν Ἀκίνδυνον καὶ τοῦ ἐπρότεινε νὰ ἀπευθυνθεῖ κατ' εὐθείαν στὸν ἴδιο (βλ. G. Schirò, *Barlaam Calabro Epistole Greche*, σσ. 229-266).

τὰ ὄντολογικά ζητήματα. Αναφορικά μὲ τὰ ἐδῶ συμφραζόμενα δηλαδή καὶ κατὰ τὴν γενικευμένη ἀνάγνωσή τους, δὲν πρέπει νὰ λανθάνει τῆς προσοχῆς ὅτι γιὰ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν Βυζαντινῶν θεολόγων –ὅπως καὶ ἐκείνων τῆς πρώτης χριστιανικῆς μεταποστολικῆς περιόδου– ἡ Ὀντολογία (τόσο ἡ θεία-μεταφυσική ὅσο καὶ ἡ φυσικοεμπειρική) θεωρεῖται ὅτι προηγείται τῆς Γνωσιολογίας, ὅτι διατηρεῖ ἀκέραιο τὸ περιεχόμενό της ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἐπιδόσεις τῆς δεύτερης καὶ ὅτι συνιστᾷ ἀδιαμφισβήτητη ἀντικειμενικὴ προκείμενη, διεπόμενη ἀπὸ τοὺς οἰκείους της ὅρους παρουσίας, λειτουργίας καὶ ἐξέλιξης. Συνεπαγωγικῶς, κάθε ἀλλαγὴ τῆς καταστατικῆς θέσης τῆς Ὀντολογίας ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἴδια. Θὰ προτεῖναμε γιὰ σχετικὴ ἀνάγνωσι τὰ κείμενα τοῦ Λεοντίου τοῦ Βυζαντίου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Φιλόππου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας².

Συγχρόνως ὅμως, τὰ προαναφερθέντα εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐντάσσονται, καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἀφορμὴ, στοὺς ὅρους-ὅρια πὸν θέτει ὁ Χριστιανισμὸς καὶ πὸν δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία, ἢ μέθεξι στὴν ὁποία συνιστᾷ κορυφαία οὕτως εἶπειν ἐπιστημολογικὴ δέσμευση. Ἐδῶ χρειάζεται προσοχὴ ὡς πρὸς τὶς ὀριογραμμώσεις καὶ τὶς συνθέσεις. Πρόκειται κατὰ βάση γιὰ μία ἐκ βαθέων ἀναγνωσιακὴ διεΐσδυση καὶ διαδρομὴ στὰ κεφαλαιώδη τῆς πίστεως, τὰ καὶ τελούμενα μὲ λατρευτικὸν τρόπο, τὰ ὁποία παραπέμπουν στὴν Τριαδολογία, τὴ Χριστολογία καὶ τὴν Πνευματολογία, ἢ, μὲ πῖδ φιλοσοφικοὺς ὅρους, στὴ μεταφυσικὴ τῆς ὑπερβατικότητας καὶ στὴ μεταφυσικὴ τῆς ἐμμένειας ἀντιστοίχως. Ὁ λατρευτικὸς μάλιστα συντονισμὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἐξαντλεῖται στὶς τελετές, ἀλλὰ προοδεύει σὲ γνώση, ἢ ὁποία, ἀποφατικῶς καὶ καταφατικῶς ἀντιστοίχως, ἀναφέρεται στοὺς δύο ἀνωτέρω τρόπους τῆς Μεταφυσικῆς. Ἄλλοις ὅροις, ἢ ἀναφορὰ σὲ οἰοδήποτε θέμα καλεῖται νὰ ἀντλεῖ τὶς ἀφορμὲς τῆς ἀπὸ τὴ διάκριση, ἐν τῇ ἐνότητι, τῆς θείας οὐσίας ἀπὸ τὴ θεία ἐνέργεια καθὼς καὶ στὴ διάκριση, ἐν τῇ ἐνότητι, τῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, σὲ καταστάσεις δηλαδή οἱ ὁποῖες εἶναι αὐτοῖδρυτικῆς τάξεως. Κατ' ἐπέκταση καὶ μὲ βάση

2. Γιὰ μία ἄκρως διεϊσδυτικὴ κριτικὴ προσέγγιση τοῦ ὡς ἄνω θέματος στὴν Πατερικὴ παράδοση, βλ. Α. Χρ. Σιάσος, *Πατερικὴ κριτικὴ τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1989.

τις βιβλικές πηγές, παραπέμπεται στον προθετικό, και μη οδηγούντα σὲ πανθειστικά σχήματα, τρόπον τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας, στὸ ἀπτό χωροχρονικά γεγονὸς τῆς Ἐνσαρκώσεως καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, καθὼς καὶ στὴ Θεία Οἰκονομία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀναφορικά μὲ τὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ πλήρωμά της. Πρόκειται γιὰ μία διαδρομὴ, ἢ ὁποία δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι θεανδρική. Καὶ στὸ σύνολό τους τὰ ἀνωτέρω ὀρίζεται ὅτι πρέπει νὰ προσεγγίζονται ὑπὸ τὴν τελολογικὴ-ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ, τὴν ἀφορμώμενη ἀπὸ τὴν «κατ' εἰκόνα» Θεοῦ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὴν πραγμάτωσή της διὰ τοῦ «καθ' ὁμοίωσιν», τὸ ὁποῖο ἐδράζεται στὴν ἀνθρώπινη πρωτοβουλία. Καὶ σὲ ἕνα θεωρητικὸ σύστημα τὸ ὁποῖο ἀποδίδει ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν Ἀνθρωπολογία, ὅπως εἶναι ὁ Χριστιανισμός, κεφαλαιώδης σημασία θὰ ἀποδίδεται στὸ προσωπικὸ αὐτεξούσιο, ὡς τὴν κορυφαία ἀποτύπωση τοῦ «κατ' εἰκόνα», τοῦ ἐκφραστικοῦ τῆς ἐλευθερίας, ὑπὸ ὄρους – ὠθήσεις ὁμως ἐκ βαθέων αὐτοσυνείδησης καὶ ἐκστατικότητας πρὸς τὸ ὄλο καὶ περαιτέρω βέλτιον³.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁμως ἀπαιτεῖται ἕνα στάσιμον, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν ἀκολουθητέα μεθοδολογικὴ προσέγγιση, ὥστε νὰ μὴν ἐκφύγουμε ἀπὸ τὸ γραμματειακὸ περιβάλλον. Κατ' ἀρχὰς λοιπόν, νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ μία ἐπιστολικὴ πραγματεία τὰ διαμειβόμενα προσλαμβάνουν ἕναν ἰδιότυπο προσανατολισμό, καθ' ὅτι τὰ προσωπικά δρώμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σὲ μείζονα βαθμὸν ἐξαρτῶνται, δὲν ὀριογραμμοῦνται ἄνετα καὶ παρουσιάζουν πεποικιλμένες ἢ καὶ ἀμφιρρεπεῖς κατευθύνσεις. Ὑπάρχονται στὴν καιρικότητα, ἢ ὁποία δὲν ἀκολουθεῖ τὴ χρονικότητα ὡς μετάβαση ἀπὸ τὸ πρότερον στὸ ὕστερον μὲ ὄρους αὐστηρῆς κανονικότητας, ἐνῶ πολλάκις χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐντυπωσιακά «ἐξ αἴφνης». Ἐπομένως, τὰ ἐπιστολικῶς διαμειβόμενα ἐγγράφονται ἔτι περαιτέρω, ἀπὸ μία συστηματικὴ ἀναλυτικὴ πραγματεία, στὶς συνθηκῆς μιᾶς συγκεκριμένης ἱστορικῆς στιγμῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία

3. Τὸ ἀνωτέρω θέμα εἶναι ἀνεξάντλητο, ἀπαιτητικὸ σὲ ἐπεξεργασία καὶ σὲ διακλαδισμοὺς καὶ συναντᾶται σχεδὸν στὸ σύνολο τῶν βυζαντινῶν θεολόγων καὶ φιλοσόφων. Γιὰ μία συνθετικὴ ἀνάγνωσή του, βλ. V. Lossky, *Ἡ Μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μετάφρ. Στ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 157-180 (κεφ. Ζ' «Οἰκονομία τοῦ Υἱοῦ») καὶ 183-201 (κεφ. Η', «Οἰκονομία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»).

λαμβάνουν τούς ιδιαίτερους καιρίους προσδιορισμούς τους, ενώ πολλάκις, στοχευμένα ή άνεπαισθήτως, τήν προσδιορίζουν στήν προοπτική τής διαδραστηκότητας και τής άλληλοπεριχώρησης, οί όποιες άναδεικνύουν πολυπαραγοντικώς τά τελούμενα. Ή έν λόγω μάλιστα άμοιβαιότητα είναι αναπόφευκτη, όταν οί πρωταγωνιστές είναι κορυφαίες προσωπικότητες και έχουν τς έκ βαθέων προϋποθέσεις ώστε νά σφραγίζουν με τήν πνευματικότητά τους και τή δράση τους μίαν όλόκληρη εποχή. Έξ άλλου, είναι παγκοίνως άποδεκτό ότι ό Γρηγόριος Παλαμάς συνόψισε με τς κορυφαίες συγγραφικές συνθέσεις του τό σύνολο σχεδόν τής Πατερικής παράδοσης –και ιδιαιτέρως τής ιδρυθείσας άπό τς πραγματείες του Διονυσίου του Άρεοπαγίτου–, ενώ επίσης άποτελεί έως και τήν σύγχρονη εποχή τόν άξονα αναφοράς τής Όρθόδοξης Άνατολής, καθιστάμενος άναντιλέκτως ό έκκλησιαστικός και ό θεωρητικός πυλώνας της. Έπομένως, καλούμεθα νά λάβουμε ύπ' όψιν μας τά άνωτέρω στήν έπεξεργασία τής Έπιστολής Α΄ Προς Βαρλαάμ, ή όποία, έκτός άπό τήν άναδίφηση ένός γνωστού δογματικού θέματος, θά μās φέρει σέ επικοινωνία με τούς φορείς του, οί όποιοι κατέχουν τά έφαλτήρια ώστε νά προσωποποιήσουν έκ βαθέων δύο διαφορετικές μεταξύ τους όπτικές. Ένα λεπτό ζήτημα πάντως πού αναδύεται είναι άν προηγείται τό πρόσωπο ή τό ίδιο τό ύπό πραγμάτευση θέμα. Κατά τά χριστιανικά είωθότα πάντως τό θέμα προηγείται, σχεδόν σέ καθολική κλίμακα. Έν προκειμένω λοιπόν και κατ' έξειδίκευση, τά όσα όρίζονται προς έπεξεργασία έχουν άναδειχθεί σχεδόν άπό τς άπαρχές τής χριστιανικής θεολογικής σκέψης και κατά καιρούς προσεγγίζονται άπό τούς Πατέρες τής Έκκλησίας, προκειμένου νά διευκρινισθούν λεπτομέρειές τους και νά αντιμετωπισθούν αίρετικές άναγνώσεις τους⁴.

Πιο συγκεκριμένα: ό ήσυχαστής διανοητής και έπίσκοπος έγγράφει τόν έαυτό του ως πρωταγωνιστή στο πεδίο μίας διαμάχης. Ωστόσο, χρήζει προσοχής ότι τόν παρουσιάζει όχι ως διαμορφωτή τής άνάδειξης της και τής διαδικασίας της αλλά ως άναγκαστικώς συμμετέχοντα. Έν ταυτώ, αναλαμβάνει νά άναδείξει, είτε ρητά είτε ύπόρητα, τό ότι ή

4. Για τήν ήσυχαστική έριδα παραπέμπουμε ένδεικτικώς στίς ακόλουθες μελέτες: J. Gouillard, «Autour du Palamisme», *Echos d'Orient*, XXXVII (1938), σσ. 424-460. M. Jugie, «La controverse palamite (1341-1368)», *Echos d'Orient*, XXX (1931), σσ. 397-421. J. Meyendorff, «Le débuts de la controverse hésychaste», *Byzantion* XXIII (1953), σσ. 87-120.

ἀκριβεία μιᾶς θεωρητικῆς θέσης ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ ποιότητα τοῦ ἐκφραστῆ της, σχέση μάλιστα ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ προσεγγισθεῖ καὶ ἀντίστροφα ὡς προσωπικὸ χρέος ἔναντι τῆς ἀντικειμενικότητας. Πρὸς ἐνίσχυση τοῦ ἀνωτέρω συναμφότερου, φέρει στὸ προσκήνιο καὶ τὸν κατὰ τὴν ἐκτίμησή του κανονιστικὸν τρόπο ἀνάγνωσης καὶ ἀξιοποίησης, ἐκ μέρους τοῦ κάθε ἀνθρώπου, τῶν διανοητικῶν δυνατοτήτων ὡς ἀρετῶν καὶ τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, τὰ ὅποια στὰ εὐρύτερα συμφραζόμενα τὰ θεᾶται χριστοκεντρικὰ καὶ ἀγιοπνευματικὰ. Προβάλλει μὲ ἀδιαμφισβήτητη γιὰ τὸν ἴδιον προκείμενη ὅτι τὸ ἐν λόγω διηυρυμένο σχῆμα τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀνήκει στὸν ἄπειρο πλοῦτο τῶν θείων δωρεῶν πρὸς τὸν ἄνθρωπο, οἱ ὁποῖες ὀρίζουν καὶ τὸ αἰτητέον τῆς ἀπάντησης τοῦ ἴδιου ὡς παραλήπτη: ἀναλόγως καλεῖται νὰ διεισδύει στὸ περιεχόμενό τους καὶ συνειδητᾶ νὰ τίς καθιστᾶ ἐπιτελεστικὸν κανόνα τῶν ἐπιλογῶν του καὶ εὐρύτερα— τοῦ βίου του. Ἄρα, μὲ φιλοσοφικοὺς ὄρους, προτείνει τὴν διῦλισμένη ἐκ βαθέων προβολὴ τοῦ ἐφηρμοσμένου ὀρθολογισμοῦ. Προεκτείνοντας φέρει στὸ προσκήνιο τὸ ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιον θὰ ἀρθρωθεῖ ὁ νοητικὸς ὀπλισμὸς στὴν πραγμάτευση οἰουδήποτε θέματος—καὶ πολλῶ μᾶλλον ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στὴ δογματικὴ διδασκαλία—πρέπει νὰ ἀντανακλᾷ τὸ πῶς προσλαμβάνεται ἡ διαλεκτικὴ σχέση θεοῦ-ἀνθρωπίνου καὶ πῶς ἀνανεώνεται στὴ χρονικὴ διαδρομῆ, ὑπὸ μία δυναμοκρατικὴ προοπτικὴ ὅλο καὶ περαιτέρω διευκρινίσεων. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀναδύεται ἓνα ζήτημα τὸ ὅποιο συνυφαίνεται μὲ τὴ Φυσικὴ καὶ τὴν Ὑπερφυσικὴ Ἀποκάλυψη, μὲ τὴν πρώτη νὰ ἔχει ὡς ἐκφραση τῆς θείας δημιουργίας γενικευμένο περιεχόμενο καὶ μὲ τὴ δεύτερη νὰ ἔχει ἐπικαιρικὸ καὶ νὰ ἀναφέρεται στὶς ἔκτακτες προσωπικὲς παρεμβάσεις τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ θέση τῶν ἡσυχαστῶν εἶναι ρητῆ: παραπέμπει στὸ ὅτι δὲν ἐπαρκεῖ ἡ ἀνθρώπινη νόηση, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἐπιδόσεις της, ὥστε νὰ ὀδηγήσει στὴ μύηση τοῦ ἀνθρώπου στὶς θεῖες ἀποκαλύψεις, ἀλλὰ ἀπαιτεῖται ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς πίστεως⁵.

5. Γιὰ τὴν Ὑπερφυσικὴ ἢ τὴν ἱστορικὴ Ἀποκάλυψη, βλ. Δημ. Στανιλοάε, *Θεολογία καὶ Ἐκκλησία*, μετάφρ. Νικ. Τσιρώνη, ἐκδ. Τῆνος, Ἀθήνα 1989, σσ. 103-173. Γιὰ τὴ Φυσικὴ Ἀποκάλυψη, βλ. Ν. Α. Νησιώτης, *Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, ἐκδ. Μήνυμα, Ἀθήνα 1986, σσ. 46-67.

Ὁ συλλογισμὸς δηλαδὴ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ διαμειβόμενα εἶναι κανονιστικός: ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ἐνώπιον τῆς προσωπικῆς πρόκλησης νὰ κατανοήσῃ στὸν ὕψιστο βαθμὸ τίς φύσει ἢ προοντολογικὲς ἔλλογες ἰκανότητές του – τίς ἐκφράζουσες τὴν «κατ' εἰκόνα Θεοῦ» δημιουργία του, νὰ τίς ἐκλαμβάνει ὡς χορηγίες ποὺ διευρύνουν τίς προσωπικὲς διαυγασεῖς του γιὰ τὴν ἀναγωγή του πρὸς τὸ Ἐκεῖθεν καὶ νὰ μὴν ὑπεραίρεται γιὰ τὴν κατοχή τους. Οὕτως ἢ ἄλλως, ἀποτελοῦν κτῆμα τοῦ συνόλου τῶν ἀνθρώπων, καθ' ὅτι ἡ Ἁγία Τριάδα δὲν μεροληπτεῖ ὡς πρὸς τίς προνοιακὲς δωρεές της. Ἡ κρίσιμη λοιπὸν λεπτομέρεια, ἡ ὁποία ἀναδεικνύεται, ἀνάγεται στὸ πῶς ὁ ἄνθρωπος, καὶ σὲ μείζονα βαθμὸν ἐκεῖνος ποὺ φέρει τὴν ιδιότητα τοῦ διανοητῆ καὶ τοῦ συγγραφέα, θὰ ἀντιληφθεῖ τὸ μέτρο καὶ τὰ ὅρια τῶν προσωπικῶν ἐφοδίων του καὶ δὲν θὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ τὰ ὑπερβεῖ, ὠθούμενος ἀπὸ μία ἀλαζονικὴ ἐγωπάθεια, τὴν τείνουσα, ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ ὕστερον, νὰ καταστεῖ αὐτοθέωση. Ἡ πίστη σαφῶς καὶ θὰ ἀποκλείσει ἓνα τέτοιο ἐνδεχόμενο. Ἄρα, ἡ ἀξιολογικὴ ἀνάγνωση ἐνὸς ἐρευνητικοῦ ἐγχειρήματος δὲν πρέπει νὰ παραθεωρεῖ τὸ νὰ ἐντοπίζει τὰ ψυχολογικὰ ἐκεῖνα κίνητρα μὲ ἐφαλτήριο τὰ ὁποῖα ὀδεύει ἓνας θεωρητικὸς ἀναλυτὴς στὶς συνθετικὲς κρίσεις του καὶ στὶς ἐρμηνευτικὲς προεκτάσεις του, ἐντὸς τῶν ὁποίων διακινεῖται –ἔστω ὑπορρητῶς– καὶ τὰ σημασιολογικὰ σχήματα. Ἡ ἀνίχνευση τῆς ἐν λόγῳ λεπτομέρειας ἐπαυξάνεται, ἀφ' ἧς στιγμῆς ἡπραγμάτευση ἐνὸς θέματος ἐγγράφεται στὴ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση, ὅπου καθηκόντως ἡ κανονιστικὴ κλίμακα συμπεριφορᾶς ὀρίζει σύνεση, μετριοπάθεια, τήρηση τοῦ ἀντικειμενικοῦ μέτρου ὑπὸ τῆ μόνιμη λειτουργία τοῦ σκεπτικισμοῦ –ὡς κριτικῆς αὐτογνωσιακῆς διαδρομῆς–, ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων τῆς τυπικῆς Λογικῆς καὶ σεβασμὸ πρὸς τὸν συνομιλητῆ. Ἔτι περαιτέρω, ἡ κανονιστικὴ ἐπαυξάνεται ὅταν τὸ διαμειβόμενο θέμα εἶναι κορυφαίας θεολογικῆς σημασίας καὶ ἐξ ὀρισμοῦ εἶναι ἐγγεγραμμένο στὸν μυστηριακὸ ἄξονα, ἐναντι τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ὑπάρχει ὁ δέων σεβασμὸς. Ἄλλοις ὅροις δηλαδὴ, ἓνα τέτοιο θέμα εἶναι μὴ κεκορεσμένο θεωρητικὰ καὶ ἐννοιολογικὰ.

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω, προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα: ἂν δὲν προσδιορίσουν διὰ τῆς δεούσης ἐπιμελητείας οἱ συνομιλητὲς τὰ ἐγκόσμια ὅρια –μὲ τὴν ἐνίσχυση μιᾶς οἰονεῖ μετρητικῆς τέχνης–, ἂν δὲν συνειδητοποιήσουν τὴ σχετικότητά τους καὶ ἂν δὲν εἰσαχθοῦν συνειδητὰ στὴν προοπτικὴ τῆς

ἐνόρασης, θὰ παραμείνουν σὲ ἓνα σημεῖο θεωρητικῶν ἐπιδόσεων καὶ οὐδὲν ἐπιπλέον. Καὶ ὡς ἐνόραση ὀρίζεται ἡ ἐνδελεχῆς ἐκεῖνη μυητικὴ διαδικασία ἢ ὁποῖα εἶναι ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τῆ διαμεσολάβηση τῶν αἰσθητηριακῶν παραστάσεων, ἔναντι τῶν ὁποίων πρέπει νὰ τηρεῖ μία ὑπερβατικὴ στάση. Ἡ ὑπέρβαση πάντως αὐτὴ δὲν σημαίνει ὅτι θὰ ὀδηγηθεῖ ὡς μουόμενος στὴν κατάργησή τους. Δὲν πρέπει νὰ λανθάνει τῆς προσοχῆς ὅτι ὁ φυσικὸς κόσμος συνιστᾷ θεοφάνεια καί, ἄρα, ὅτι κέκτηται γνωσιολογικὸ κῶρος, ἐνῶ ἐπίσης εἶναι τέτοιας ὕψους ὥστε νὰ μὴν εἶναι πλήρως ἀλωτὸς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση. Ἡδὴ ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης εἶχαν ὀρίσει ὅτι ὁ ἄνθρωπος προσλαμβάνει τὸν κόσμον τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας ὡς φαινόμενον καὶ ὡς τέτοιον τὸν περιγράφει. Ὑπὸ μία οἶονεὶ καντιανὴ θεώρηση, νομιμότητα δηλαδὴ ἔχουν οἱ ἐννοιολογικὲς κατηγορίες του μόνον σὲ ὅ,τι ὑπόκειται στὴν αἰσθητηριακὴ ἀντιληπτικότητα καὶ ὄχι στὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ⁶.

Τὰ ὅσα διημείφθησαν ὡς γενικοὶ ἐπιστημολογικοὶ ἄξονες ὀριοθετοῦν καὶ τὴν ἐρευνητικὴ κατεύθυνση τῆς παρουσίας μελέτης, ἢ ὁποῖα σαφῶς καλεῖται νὰ ἔχει συνθετικὸ καὶ ὄχι παραθετικὸ περιεχόμενο. Θὰ παρουσιάσουμε λοιπὸν μὲ συνοπτικὸν τρόπο τὸ περιεχόμενο τοῦ κάθε κεφαλαίου διαδοχικὰ ἐκ τῶν ὅσων θὰ ἐπιλέξουμε πρὸς ἐπεξεργασία ἀπὸ τὴν *Α΄ Πρὸς Βαρλαάμ Ἐπιστολὴ* ὑπὸ τὸν τύπο τῆς οὕτως εἰπεῖν γενετικῆς ἐξέλιξης καὶ θὰ ἀναλάβουμε νὰ τὸ ἀναδείξουμε τόσο ὑπὸ τὴν ἐπιστολογραφικὴ ὀπτικὴ ὅσο καὶ ὑπὸ ἐκεῖνη ἢ ὁποῖα ὀρίζει τοὺς τρόπους τῆς προοιμιακῆς ἀνάδειξης τῆς δογματικῆς, ὑπὸ μία ἰδιότυπη σύνθεσή τους. Ἐνώπιόν μας θὰ ἔχουμε δύο νοοῦντα καὶ δρῶντα πρόσωπα – τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ καὶ τὸν Βαρλαάμ–, τὰ ὁποῖα ἀντιπαρατίθενται ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀνάγνωσης ὀρισμένων κεφαλαιῶδων θεολογικῶν ζητημάτων. Προσοχὴ ὡστόσο ἀπαιτεῖται στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο εἶναι οἱ οὕτως εἰπεῖν ἱστορικοὶ προπάτορες τῶν ἀντικρουόμενων ἀναγνώσεων καὶ ὄχι οἱ παραληπτές μιᾶς διαμάχης, ἢ ὁποῖα θὰ εἶχε, τοῦλάχιστον ἐμφανῶς, ἤδη ἐκκινήσει. Βεβαίως, «παρθενογένεση» καὶ δὲν ὑφίσταται γιὰ τὰ ὡς ἄνω ζητήματα. Ἀπλῶς δὲν εἶχαν εἰσέτι ὀριμάσει οἱ συνθῆκες

6. Βλ. VI. Lossky, *Ἡ θέα τοῦ Θεοῦ*, μετάφρ. Μελέτιος Καλαμαραῆς, ἐκδ. Βασ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 104-109 καὶ 113-120.

ώστε να συγκροτηθούν οι αύστηρά δομικοί όροι του πνευματικού αυτού φαινομένου. Άρα, εντός του στενού πλαισίου τὸ ὁποῖο διεμόρφωσε τὴν μεταξύ τους διαφοροποίηση δὲν εἶναι τόσο ἀπαιτητός ἐξαντλητικά ὁ ἀναγωγισμὸς σὲ πρόσωπα ἢ σὲ θεωρίες καταστηματοκτικῆς ὑφῆς. Ἐκ τῶν ὡς ἄνω προκείμενων λοιπόν, ἡ ἐπιχειρηματολογία μας θὰ εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ μὴν στηριχθεῖ μόνον σὲ διανοητικὰ σχήματα ἀλλὰ αὐτὰ νὰ προβληθοῦν καὶ κατὰ τὴν προσωπικὴ –ἢ, οὕτως εἰπεῖν, παραταξιακὴ– ἀνάδειξή τους. Ἡ δυναμοκρατικὴ αὐτὴ διαλεκτικὴ μεταξύ προσώπου καὶ διατυπούμενων νοημάτων φέρει στὸ προσκῆνιο τὸν παραδειγματικὸν ἄξονα, ὁ ὁποῖος τροφοδοτεῖ, ἐλλόγως ἐργαλειακὰ μέσῳ τοῦ συντακτικογραμματικοῦ, τὶς σημασιολογικὲς κατευθύνσεις καὶ τὶς ἐρμηνευτικὲς προεκτάσεις ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Ἐπομένως, ὁποῖος φιλοδοξεῖ νὰ γίνῃ ἐρευνητῆς μιᾶς τέτοιας ὑφῆς Ἐπιστολῆς, καλεῖται νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς ψυχολόγος καὶ νὰ παρακολουθήσῃ δύο προσωπικοὺς κόσμους, ὁ καθεὶς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἀκολουθεῖ τὴν οἰκεία του δραματικὴ ἐσωτερικὴ πορεία κατὰ τὴν προοπτικὴ τῆς νὰ ἀντιπαρατεθεῖ, στὴν κλίμακα τῶν ἐπιχειρηματολογιῶν, μὲ μία ἄλλη, καὶ μάλιστα τοῦ ἰδίου θεωρητικοῦ κύκλου. Ἀφηγηματικῶ τῷ λόγῳ, θὰ συναντήσῃ μία ἐμφύλια διαμάχη κορυφαίας τάξης, ἡ ὁποία δὲν ἦταν χωρὶς καταλυτικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθ’ ὅτι προκάλεσε τὴ σύνταξη κειμένων ἀπροσμέτρητης θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς σημασίας⁷.

Ἡ διαπλοκὴ τῶν ἀνωτέρω συνθηκῶν συνιστᾶ μία μείζονα πρόκληση ἐπὶ τῶν λεπτομερειῶν, καθ’ ὅτι καθίσταται ἀναγκαῖο, ἤδη προοιμιακὰ, νὰ ἐξετάζεται καὶ ὁ τρόπος –ύφολογικῆς, γλωσσικῆς ὑφῆς– διὰ τοῦ ὁποῖου γίνεται ἡ μετάβαση ἀπὸ κεφάλαιο σὲ κεφάλαιο, ἡ ὁποία σαφέστατα καὶ θὰ ἐκτυλίσσεται μὲ παλινωδίες καὶ δὲν θὰ στηρίζεται συνεχῶς σὲ ὅ,τι ὀρίζεται ὡς αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ ἀκολουθία, ἡ ἐκτυλισσόμενη κατὰ διαλεκτικούς ἀναβαθμοὺς ἐπιχειρηματολογικῶν ἐπικυρώσεων. Προσέτι, ἡ μετάβαση αὐτὴ εἶναι ἰσχυρὸ τὸ ἐνδεχόμενο

7. Νὰ σημειώσουμε ὅτι πλείστες ἀπὸ τὶς πραγματείες, οἱ ὁποῖες συνετάχθησαν ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, εἶχαν προκεχωρημένες ἐκκλησιολογικὲς τροφοδοσίες, καθ’ ὅτι προήρχοντο ἢ ἀπὸ Συνόδους ἢ ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες τοῦ μοναστικοῦ βίου. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν ὅσες περιλαμβάνονται στὶς χαρακτηριζόμενες μὲ τὸν τίτλο: Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων (Συγγράμματα, τόμ. Α', σσ. 359-694).

νά ἀνήκει τόσο στὸν παραδειγματικὸ ὅσο καὶ στὸν συνταγματικὸ ἄξονα συγχρόνως. Θὰ παρακολουθήσουμε λοιπόν, μὲ τὴν ἐπεξεργασία ὀρισμένων παραγράφων τῆς Ἐπιστολῆς, τὸν ἡσυχαστὴ θεολόγο, ὡς τὸν συντάκτη ἐκείνον ὁ ὁποῖος ἐπιμένει καὶ στὴ μορφικὴ ἀποτύπωση τοῦ περιεχομένου της, ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἂν καὶ σὲ ποῖον βαθμὸ ἔρχεται ὄχι μόνον νὰ θεμελιώσῃ τὶς θεωρητικὲς ἐπιλογές του ἀλλὰ καὶ νὰ αἰτιολογήσῃ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του ὡς αὐθεντικὸ φορέα τοῦ τρόπου τινὰ νὰ ταυτίσῃ τὸν ἑαυτὸ του μὲ τοὺς συλλογισμοὺς, μὲ τὶς ἐπιχειρηματολογίες καὶ μὲ τὶς ἀξιολογήσεις ποὺ διατυπώνει. Καὶ ἐδῶ θὰ τεθεῖ τὸ ἀκόλουθο, κριτικῆς τάξεως, ἐρώτημα: μήπως δηλαδὴ ἐμμέσως ἐπιχειρεῖ στὸ νὰ προβεῖ στὴν σύνταξη τῆς προσωπογραφίας του; Τὸ ἐν λόγῳ ἐρώτημα ὅμως εἶναι ἄκρως κρίσιμο, ἐνῶ ἐπίσης στὸ ὀργανόγραμμα ἐνὸς θεοκεντρικοῦ συστήματος δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐξετασθεῖ ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀνταπόκρισης σὲ ὅ,τι εἶναι ἢ, τοῦλάχιστον, σὲ ὅ,τι ἐκπέμπει ἡ θεία πηγὴ, καθὼς καὶ σὲ ὅ,τι ἐκφράζουν τὰ γραμματειακὰ ἐκείνα κείμενα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν παραδοσιακὴ διαδρομὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ στὸ χρονικὸ γίγνεσθαι. Καὶ θέτουμε τὸν ἐν λόγῳ ἀνοιχτὸν προβληματισμό, καθ' ὅτι στὸ σύνολο τῶν πραγματειῶν τοῦ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς θέτει ὡς κατευθυντήριον ἄξονα τῶν θέσεών του ἢ ὡς καθηκοντολογικὸ ἀναγωγισμό του τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ τὰ Πατερικὰ κείμενα καὶ ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τους δομεῖ τὴν ἐπιχειρηματολογία του, ὡς ἀδιαπραγμάτευτου ἐπιστημολογικοῦ ἐφαλτηρίου. Πρόκειται γιὰ τὶς πραγματείες ἐκείνες οἱ ὁποῖες ὀριογραμμοῦν κατὰ τέτοιον τρόπο τὰ θεολογικὰ ζητήματα, ὥστε νὰ μὴν ἐπιτρέπουν τὴ νοησιαρχικὴ καὶ μόνον τεχνολόγησή τους. Θεωροῦνται θεόπνευστες, ὡς οἱ διαμεσολαβοῦσες ἐννοιολογικὲς δομές γιὰ τὴ μετάδοση τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ὥστε νὰ ἀκολουθήσῃ ἀντιστρόφως, ἀλλὰ καὶ τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὁ λόγος τῶν ἀνθρώπων γιὰ τὸν Θεό. Εἶναι τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα φέρουν σὲ συνάφεια τὴ Θεολογία ὡς Ἀποκάλυψη μὲ τὴ Θεολογία ὡς Ἐπιστήμη, σὲ μία δυναμοκρατικὴ προοπτικὴ ἀνάπτυξης τὴν ὁποία θὰ ἀναδείξει ἡ βυζαντινὴ, καὶ ὄχι μόνον ἡ Πατερικὴ, παράδοση⁸.

8. Βλ. Νικ. Ἀ. Ματσουκάς, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τόμ. Α', ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1996.

Βεβαίως, σὲ μία ἐπιστολικὴ πραγματεία ἢ ὑποκειμενικὴ παράμετρος ἀναντιλέκτως εἶναι καὶ διάχυτη, ἀλλὰ ἡ βασικὴ λεπτομέρεια, ἡ ὁποία πρέπει νὰ λαμβάνεται αὐστηρὰ ὑπ' ὄψιν, ἀνάγεται στὸ ἄν τηρεῖται τὸ ἀντικειμενικὸ μέτρο, τὸ ὁποῖο σαφῶς καὶ πρέπει ἐπιχειρηματολογικὰ νὰ ἔχει ὀρισθεῖ μὲ κριτήριον τὰ διαμειβόμενα. Ἡ ἐν λόγῳ λεπτομέρεια λειτουργεῖ καὶ σὲ μία περαιτέρω προοπτικῇ: στὸ ὅτι οἱ βυζαντινοὶ δὲν αὐτονομοῦν τὶς νοητικὲς ἐπιδόσεις τους καὶ συγκροτοῦν τὶς θεωρίες τους ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀφομοίωσης τοῦ θείου μυστηρίου ἐκ μέρους τους, κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ διὰ τῆς ἐμμένειάς του, μέσῳ δηλαδὴ τῶν ἐνεργειακῶν προβολῶν του. Συνεπαγωγικῶς, ὁ ὑποκειμενικὸς τόνος θὰ ὑπάγεται σὲ συγκεκριμένους περιορισμούς, οἱ ὁποῖοι πάντως δὲν θὰ παρεμβάινουν δεσμευτικὰ στὴν πορεία πρὸς τὴν ἐνόραση, ἀλλὰ θὰ χορηγοῦν, ὅσον ἔνεστι, τὶς ἀναγκαῖες τροφοδοτήσεις. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐνόραση συνιστᾶ ἓνα κορυφαῖο ἀνθρώπινο γνωσιοθεωρητικὸ –καὶ εὐρύτερα ὑπαρξιακό– κατόρθωμα κορυφαίας μέθεξης καὶ γοητείας, ἀλλὰ ἡ ἐμβέλειά της, ἀκριβῶς ὡς ἀνθρώπινη διεργασία, εἶναι περιορισμένη⁹.

Ἐνα ἐπιπλέον συγκείμενο τὸ ὁποῖο ἐκτιμοῦμε ὅτι χρήζει ἐξέτασης, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν λέξεων, ἐντὸς βεβαίως τοῦ συντακτικοῦ ἄξονα στὸν ὁποῖο κατὰ περίπτωσιν τοποθετοῦνται, ποὺ χρησιμοποιοῦνται, οἱ ὁποῖες προφανῶς καὶ θὰ ἀποτυπώνουν τὴν αὐτοαξιολόγησιν τοῦ φορέα τους καθὼς καὶ τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀξιολόγησιν τοῦ παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ ἀκόλουθο γραμματοσυντακτικὸ ἐρώτημα θὰ τεθεῖ οὕτως ἢ ἄλλως: Ποία εἶναι ἡ ἔκτασις τῆς χρήσεως τῶν ἐπιθέτων καὶ τῶν ἐπιρρημάτων; Ἐκτιμοῦμε ὅτι διὰ τῆς καταγραφῆς τῶν ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἀξιολογικὸ πρόσημο, θὰ ἔλθουμε σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὴ ζωντανὴ ἀτμόσφαιρα μιᾶς πολυτάραχης ἐποχῆς, τὰ πνευματικὰ ὅρια τῆς ὁποίας ἀπετυπώθησαν μέσα ἀπὸ Συνοδικοὺς Τόμους, οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς τὰ ἐπιστημονικὰ προϊόντα, περιορισμένων βεβαίως ὡς πρὸς τὴν ποσότητα τῆς συμμετοχῆς τῶν καθ' ἕλλην ἀρμοδίων, ἀλλὰ κεφαλαιωδῶν γιὰ τὴν ὀριοθέτησιν τῆς ἀλήθειας Τοπικῶν Συνόδων. Καὶ ἡ δογματικὴ λοιπὸν αὐτὴ διαδρομῇ, κατὰ τὴν παραδοχὴ πλείστων μελετητῶν, κλείνει

9. Βλ. Ν. Α. Νησιώτης, *Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, σσ. 119-130.

ὡς ἀκολούθως: Ὅσο καὶ ἂν ἐταλάνισαν τὸν ἐκκλησιαστικὸ καὶ τὸν λατρευτικὸ βίον τοῦ Βυζαντίου τὰ γεγονότα τὰ ὁποῖα συνέθεσαν τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριδα, ἀπεκομίσθη τελικὰ μίαν μείζων συγκείμενη καὶ ἐπικείμενη, ἢ αὐστηρὴ ὀριοθέτηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, χωρὶς νὰ αἴρεται ὁ ἀνοιχτὸς δυναμοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς. Καταγράφεται ἔτσι τὸ πῶς ὁ αὐστηρὸς ὀρθὸς λόγος καλεῖται νὰ συνδιαλέγεται μὲ τὴν πίστη καὶ νὰ «ἀπαντᾷ» ἀκέραια στὴ μεταφυσικὴ τῆς ἐμμένειας, τῆς ὁποίας ἡ κορυφαία ἔκφραση –ἢ μὴ ὑποκείμενη σὲ τυπικολογικὲς διακλαδώσεις– εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ἐνσαρκωμένος Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ μεταμορφωθεὶς στὸ ὄρος Θαβῶρ. Πρόκειται γιὰ μίαν ἀπὸ τὶς κορυφαῖες παρουσίες τοῦ Ἰησοῦ, ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἀναδεικνύει τὴν πλήρη σχέση τῆς μεταφυσικῆς τῆς ὑπερβατικότητας μὲ τὴ μεταφυσικὴ τῆς ἐμμένειας, ὑπὸ τὴν αὐστηρὴ προκείμενη τοῦ «καθὼς ἠδύναντο», ἔκφραση ἢ ὁποῖα δὲν παραπέμπει οὔτε σὲ σκεπτικισμόν οὔτε σὲ ἀγνωστικισμόν ἀλλὰ σὲ συνειδητοποίηση τῶν ὀρίων καὶ στὴν πολὺφλοισβη μετάφραση τοῦ περιεχομένου τῆς διαλεκτικῆς μεταξὺ θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου. Ὁ Παλαμάς ἀφιέρωσε κορυφαῖα βιωματικά καὶ νοητικά σχήματα γιὰ τὸ φῶς τὸ ὁποῖο ἔλαμψε στὸ Θαβῶρ καὶ ἔτσι συνεκρότησε μίαν ὄντως συναρπαστικὴν θεωρίαν, ἢ ὁποῖα μάλιστα συνυφαίνεται στενὰ μὲ τὴ θείαν χάριν, μὲ τὴν μυστικὴν ἐμπειρίαν καὶ μὲ τὴν ἐσχατολογία¹⁰.

Διευκρινιστέον ὅτι στὸ σύνολο τῆς Πατερικῆς παράδοσης ἢ προαναφερθεῖσα διαλεκτικὴ ἐγγράφεται γνωσιοθεωρητικὰ στὸ σκεπτικὸ τῆς διάκρισης μεταξὺ τῆς καταφατικῆς, τῆς ἀποφατικῆς καὶ τῆς ὑπερθετικῆς θεολογίας, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν τόσο στοὺς –αὐτοῖδρυτικούς– τρόπους ὑπαρξῆς τοῦ θεοῦ ὅσο καὶ στὶς ἀναγνώσεις τους ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου. Ἄνετα μάλιστα μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι οἱ ἐν λόγῳ ἀναγνώσεις ἀποδίδονται μέσῳ κατηγοριῶν ἀντλούμενων ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ παρακαταθήκη, μὲ τὶς ἀρεοπαγτικὲς συγγραφές νὰ «πλειοδοτοῦν» σὲ συστηματικότητα, καὶ μάλιστα μὲ στοχευμένες κεφαλαιοποιήσεις, οἱ ὁποῖες ὀρίζουν τὴ μεθοδολογικὴ καί, εὐρύτερα, τὴν

10. Γιὰ μίαν συστηματικὴν ἀνάγνωση τῆς θεωρίας περὶ τῆς θεολογίας τοῦ φωτὸς στὸν Γρ. Παλαμά, βλ. V. Lossky, *Κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ*, ἐκδ. Βασ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 35-62, ὅπου ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ συστηματικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας συνυφαίνονται μὲ ἐντυπωσιάζουσα ἀκρίβεια.

ἐπιστημολογική κανονιστικότητα. Καὶ δὲν πρέπει νὰ λανθάνει στὶς ὅποιες ἐπισημάνσεις μας ὅτι ἡ πραγματεία τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου –ἐμβληματικοῦ καὶ στὸ πεδίο τῆς Ἐπιστολογραφίας– *Περὶ θείων ὀνομάτων* εἶναι διάχυτη ἀπὸ ἔννοιες οἱ ὁποῖες συναντῶνται στὸ *corpus* τῶν πλατωνικῶν συγγραφῶν καὶ κυρίως στὸν διάλογο *Παρμενίδης*. Ἡ ἐν λόγῳ πραγματεία ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες τοῦ Διονυσίου συγκροτοῦν τὴν ἀρεοπαγιτική παράδοση, τὴν ὁποία σφραγίζουν τὰ ὑφιπετῆ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, μὲ κορυφαίους ἐνδιάμεσους σταθμούς τὸν Ἅγιο Μάξιμο τὸν Ὁμολογητῆ, τὸν Νικόλαο Μεθώνης καὶ τὸν Γεώργιο Παχυμέρη¹¹.

Προσέτι, ἔστω παρενθετικά, εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ παραγωγή ἢ μονογραφία ἐκείνη ἢ ὁποῖα θὰ ἀναλάβει τὶς κειμενικὲς τοῦλάχιστον παραλληλότητες μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς σπάνιας αὐτῆς γιὰ τὶς ἐπιδόσεις τῆς χριστιανικῆς παράδοσης, στὴν ὁποία περιλαμβάνονται καὶ θεολόγοι ἀπὸ τὴν Δύση ὅπως π.χ. ὁ Ἀλβέρτος ὁ Μέγας καὶ ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινάτης. Ἐπιπλέον, ἂς ἐπισημάνουμε ὅτι, στὴν Ἄνατολὴ τοῦλάχιστον, στὸ σύνολό τους οἱ ἐκπρόσωποι τῆς παράδοσης αὐτῆς πολλακίς συνδυάζουν τὴν Ἐπιστολογραφία μὲ τὴ δογματικὴ διδασκαλία, ὑπὸ ὄρους προφανῶς ἐπίκαιρων ἐρεθισμῶν. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔτι περαιτέρω ἀπὸ τὰ *desiderata*: ἐκτιμοῦμε ὅτι οἱ Ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ πρέπει νὰ ἐξετάζονται ὑπὸ τρία πρίσματα: α) ὑπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξή τους, β) ὑπὸ τὸν ἐπικαιρικὸ συγχρονισμό τους, δηλαδή ὑπὸ τὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες στὶς ὁποῖες ἐπιχειροῦν νὰ ἀπαντήσουν καὶ γ) ὑπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν δύο ἀνωτέρω. Τὸ τρίτο πρίσμα θὰ συγκροτήσῃ καὶ ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε ὡς ἐπιστημολογικὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖο βεβαίως καλεῖται νὰ ἐμπεριέχει καὶ τὴν προοπτικὴ τῆς χρήσης καὶ τῆς ἐξέλιξης τῶν ἐνοιῶν, παράμετροι οἱ ὁποῖες θὰ ὀδηγήσουν, ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, στὸ πῶς ἀνεπτύχθη ἱστορικὰ ἢ ἡσυχαστικὴ ἔριδα. Ἡ ἀνίχνευση τῆς ἐν λόγῳ διαδρομῆς δὲν εἶναι μόνον ὀριζοντίως γραμμικὴ ἀλλὰ καὶ καθέτως δομικὴ, μὲ τὸν ἐρμηνευτικὸ ἄξονα νὰ μὴν ἀφίσταται τῆς φιλοδοξίας τοῦ νὰ παρεμβαίνει μὲ ἀνακατασκευὲς καὶ

11. Γιὰ τὸν τρόπο, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ἀξιοποιεῖ τὸν πλατωνικὸν διάλογο *Παρμενίδης*, βλ. τὴν ὄντως ἐμβληματικὴν μονογραφίαν τοῦ E. Corsini, *Il trattato "De divinis nominibus" dello Pseudo-Dionigi e i commenti neoplatonici al Parmenide*, Torino 1962.

προεκτάσεις, οί όποίες θά άποτυπώνουν και τις ψυχολογικές έκείνες ούτως ειπεΐν δομές, οί όποίες τροφοδοτοϋν τις παλλόμενες ύφολογίες. Παρακολουθοϋμε έναν πολϋφλοισβο πνευματικό κόσμο νά ανάζητεΐ τις ναυσιπλοΐες τής παρακαταθήκης του, οί όποίες συνετέλεσαν στην ανάδειξη μιās μεγαλειώδους και συναρπαστικής διαμάχης, στο κέντρο τής όποίας ανάδεικνύεται τó έρώτημα για τó ποία είναι ή καταστατική θέση του Έλληνισμού σέ ό,τι θά όρίζαμε ως *Βυζαντινή Θεολογία* και ως *Βυζαντινή Φιλοσοφία*. Πρόκειται για ένα έρώτημα τó όποιο μπορεί νά έγγραφεί άνετα σέ γενικές κατηγοριοποιήσεις και τó πιό έρευνητικά δέον είναι νά έξετάζεται κατά περίπτωση, με ρητό τó δεδομένο ότι στο Βυζάντιο ή Έπιστολογραφία έχει ανάδειχθεί σέ συστηματικό –ή ένδεχομένως και σέ όλοτελές– γραμματειακό είδος¹².

Στά όσα θά ακολουθήσουν, θά παρουσιάσουμε τις παραγράφους 6-12 τής Έπιστολής του Γρηγορίου Παλαμά *Α΄ Προς Βαρλαάμ*, προκειμένου νά ανάδειξουμε όρισμένα άπό τά όσα προοιμιακώς έθίξαμε, ένω επίσης στο τέλος και την παράγραφο 13, προκειμένου νά παρακολουθήσουμε τó πώς γίνεται ή μετάβαση άπό τά προσωπικά ζητήματα (τά κατέχοντα προνομιακόν χώρο έντός μιās έπιστολής) στα θεωρητικά (τά προσιδιάζοντα σέ μία συστηματικήπραγματεία).

B. Έπεξεργασία εισαγωγικων παραγράφων τής Έπιστολής Α΄ Προς Βαρλαάμ

Παράγραφος 6: *Άπό τή θεωρητική αντίθεση στην προσωπική επίθεση*
 Ό Παλαμάς επιχειρεί νά άποδείξει, σέ συνέχεια των όσων στίς προηγούμενες παραγράφους έχει θίξει, ότι ή καταδικαστική έναντίον του έπιστολή του Βαρλαάμ δέν έχει έσωτερική συνέπεια και μάλιστα, παρ' ότι αναφέρεται σέ μείζονα ζητήματα –σχέση έχοντα με τή στάση του Χριστιανισμού τής Άνατολής έναντι του Χριστιανισμού τής Δύσης– και έτσι τοποθετεί τόν έαυτό του στη θέση του νοούντος ύποκειμένου, τó όποιο εύρίσκεται σέ εύλογη άπορία. Σημειωτέον πάντως ότι ή

12. Βλ. Η. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία*, τόμ. Α΄, μετάφρ. Α. Γ. Μπενάκης, Ίω. Β. Άναστασίου, Γ. Χ. Μακρής, έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Άθήνα 2008, σσ. 301-357.

ἀπορία εἶναι ἡπιωτέρα τῆς ἀντιθέσεως, τὴν ὁποῖαν ὁ Παλαμᾶς ἐκτιμᾷ ὅτι μποροῦν νὰ ἀναλάβουν πρὸς περάτωσή της ἄλλα πρόσωπα. Ἐρωτᾷ λοιπὸν τὸν ἀντίπαλό του σχετικῶς μὲ τὶς αἰτίες οἱ ὁποῖες προκαλοῦν τὶς πικρὲς ἐκφράσεις του καθὼς καὶ τὴν τέτοιας ἔκτασης ἀνελικρίνειά του. Τὸ ζήτημα περὶ τῆς διαφορᾶς μεταξὺ τους ἐξακολουθεῖ νὰ τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν ἡσυχαστὴ διανοητὴ σὲ λόγους προσωπικοῦς-ψυχολογικοῦς, δηλαδὴ σὲ τέτοιους οἱ ὁποῖοι ὑπερβαίνονται, ἀρκεῖ βεβαίως νὰ διαμορφωθοῦν οἱ κατάλληλες συνθήκες καὶ νὰ ἐκδηλωθοῦν οἱ ἀνάλογες διαθέσεις. Ἐπιμελῶς ἡ δογματικὴ διαφορὰ, ἡ ὁποία ταλάνιζε τὸ Βυζάντιο, παραμένει ἀκόμη στὸ περιθώριο, τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειές της καὶ τὸ ὅλο θέμα μεταφέρεται στὴν περιρρέουσα προσωπικὴ ἀτμόσφαιρα, ἡ ὁποία θεμελιώνει ἢ ἔστω τροφοδοτεῖ τὶς συμπεριφορές. Ὡστόσο, οἱ ἐν λόγῳ συμπεριφορὲς παρουσιάζονται – ἔστω ἐμμέσως– νὰ συνδέονται στενὰ μὲ τὴ διατύπωση τῶν δογματικῶν θέσεων, ὅποτε τὸ διήκον κριτήριον γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν συλλογισμῶν εἶναι ὀλισθηρὸν.

Ἡ ἔκτη παράγραφος συνεχίζει τὸ σκεπτικὸ τῶν δύο προηγουμένων καὶ κινεῖται ἔτι περαιτέρω στὸν ἀπορηματικὸ ἄξονα ὡς πρὸς τὴν αἰτιολόγησιν τῶν συμπεριφορῶν. Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις ἐκλαμβάνουμε τὶς ἀκόλουθες: «Μὴ συμβαῖνον ἑαυτῷ, μὴδ' ἀκολούθως ἑαυτῷ προαγόμενον, ἀλλὰ πρὸς ἑαυτὸ πολλαχοῦ τε καὶ πολυτρόπως καὶ ὑπὲρ τῶν μεγίστων μαχόμενον» καὶ «μακροὺς καὶ πικροὺς ἀντεπεξήγαγες λόγους». Οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις τοῦ Βαρθολομαίου προβάλλονται ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ μὲ ἀφηγηματικὸν τρόπο καὶ ἔτσι τὸν ἀνάγουν, μὲ διεγερτικὸν γιὰ τοὺς ἀναγνώστες τρόπον, σὲ πρόσωπο διεπόμενον ἀπὸ ἀφερεγγυότητα. Ἐκτιμοῦμε ὅτι ἴσως ἡ πιὸ ἀποφασιστικὴ λέξις εἶναι ἡ «μακροὺς», ἡ ὁποία συνοδεύει τοὺς «πικροὺς λόγους». Δὲν πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μία παραχρῆμα καὶ ἐπίκαιρη συμπεριφορὰ τοῦ ἀντιησυχαστῆ διανοητῆ ἀλλὰ γιὰ μία καταστηματατικὴ καὶ ἔντονη, ὅποτε τοῦ ἀποδίδεται ἡ ἀγνοία τῶν πραγματικῶν δεδομένων ἢ ἡ προθετικότητά γιὰ παραβίασίν τους, προκειμένου νὰ μειώσῃ τὸν συνομιλητὴ του, τὸν «ἰδεολογικόν» δηλαδὴ ἀντίπαλό του¹³.

13. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἔκτης παραγράφου εἶναι ὅτι ἔχει ἕναν σαφῆ ὡς πρὸς τὶς στοχεύσεις του προσανατολισμό, μὲ τὴν κανονιστικότητα νὰ μὴν διέρχεται ἀπὸ ὑποθέσεις, ἐρωτήματα καὶ προβληματισμούς. Ἡ ἀπουσία διαμεσολαβήσεων

Παράγραφος 7: Ὁ ἐκπεσµὸς τῶν ἀµφιρρεπῶν συλλογισµῶν
σὲ ματαιολογία

Ὁ Παλαµᾶς διαφοροποιεῖ ἐδῶ τὴν ἐκφραστικὴ ἀτµόσφαιρα καὶ µὲ ἀλλεπάλληλες ἐρωτήσεις ἐπιτίθεται στὸν Βαρλαάµ, ἐπαναλαµβάνοντας µάλιστα τοὺς λόγους τοῦ ἀντιπάλου του, οἱ ὅποιοι τονίζεται συνεχῶς ὅτι δὲν εἶναι συνεπεῖς πρὸς τὴν προτέρα σκέψη του ἀναφορικὰ µὲ τὸ ἴδιο ζήτηµα πραγµάτευσης-διαμάχης. Διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι δὲν ὑφίσταται ἀποχρῶσα αἰτία νὰ ἐπιχειρηματολογήσουμε ἀναφορικῶς πρὸς ἓνα θέµα καὶ ἔπειτα, µὲ ἀφορµὴ τὶς ἀρνητικὲς τοποθετήσεις τῶν σκανδαλιζοµένων, νὰ τὸ ἀφαιρέσουμε ἢ νὰ τὸ ἀντικαταστήσουμε. Ἄρα, ὁ Βαρλαάµ, πέραν τοῦ τακτικισµοῦ ὁ ὅποιος τὸν διακρίνει, ματαιολόγησε ἀσκόπως µὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τὴν ὁποία ἀνέπτυξε καὶ ἔτσι ὁδηγήθη συνεπαγωγικῶς σὲ ἀντιφάσεις ἐκ νέου. Μὲ αὐτὲς τὶς ἐπισηµάνσεις στρέφει ὁ Παλαµᾶς τὸ ἀπολογητικὸ ὕφος ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του πρὸς τὸν ἀντισηχαστὴ, καθιστώντας τὸν πρόσωπο πρὸς τὸ ὅποιο πρέπει νὰ ἀπευθυνθοῦν –προφανῶς µὲ κριτικὸν τρόπο καὶ µὲ τοὺς ὄρους τοῦ ἀντικειµενικοῦ μέτρου– καταγγελτικοῦ τύπου ἀποφάνσεις. Παρέχει ὥστόσο ὀρισµένα σαφῆ περιθώρια στὸν ἀντίπαλό του γιὰ ἐπάνοδο στὸ ὀρθό, ἀρκεῖ ὁ ἴδιος νὰ κατανοήσῃ σὲ τί συνίσταται ἡ ματαιότης τῶν λόγων του. Τὸν προκαλεῖ δηλαδὴ νὰ προβεῖ σὲ αὐτογνωσία καὶ σὲ αὐτορρυθμίσεις, διὰ τῶν ὁποίων δὲν θὰ ὑποπέσει στὰ προαναφερθέντα ἀτοπήµατα ἐκ νέου. Ὁ διδακτικὸς –καὶ ὡς ἀνεκτικὸς– τόνος εἶναι σαφὴς καὶ ὁδηγεῖ στὴν διάκριση μεταξὺ τοῦ συνεποῦς καὶ τοῦ ἀσυνεποῦς, µὲ τὴν ἐμφανῆ πρὸς γενίκευση πρόταση ὅτι καλοῦµεθα νὰ ἔχουμε καταστηµατικὴ προοπτικὴ στὶς ἀποφάνσεις µας. Ἄρα, εὐρύτερα δὲν πρέπει νὰ παρασυρόµεθα ἀπὸ τὴν ἀτµόσφαιρα τῆς ἐκάστοτε ἐπικαιρότητας, ἢ ὁποία ἔχει ἓνα σαφῶς συμβατικὸ καὶ ὡς µὴ διωλισθὲν εἰσέτι ἀντιλεγόµενο περιεχόµενο, ἰδιαίτερα περιοριστικὸ τῆς ἀντικειµενικότητας καὶ τῆς ἀλήθειας. Καὶ ἐδῶ, ἡ ἄρθρωση τοῦ συλλογισµοῦ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν προηγουµένων. Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις τῆς παραγράφου ἐκλαµβάνουµε τὶς ἐξῆς: «*Εἶ τις λῆρον*

ἀναντιλέκτως καὶ ἀποτυπώνει µία ἐδραία αὐτοπεποίθηση, ἐνῶ ἐπίσης διέπεται καὶ ἀπὸ µία ἀξιωματικὴ τροφοδοτούµενη ἀπὸ τὶς ἐπιλεγείσες ἐπιχειρηματολογίες, οἱ ὁποῖες ὑπάγονται βεβαίως καὶ σὲ ἀξιολογικὲς συνεξετάσεις. Ἄρα, δὲν θὰ µποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἓνα κείµενο ἀφετηριακὰ ρητορικοῦ προσανατολισµοῦ.

ἀποκαλεῖ σου τοὺς λόγους», «Τίς σοι χρειά τῆς ὑπὲρ αὐτοῦ τοσαύτης ἔπειτα μακρηγορίας», «μετὰ τὰ σκώμματα τῶν σκανδαλιζομένων», «ὡς ἀπερισκέπτως πρότερον ἐντεθέν», «ὡς ὁ ἀσκόπως ὁδοιπορῶν ματαιοπονήσει, οὕτως ὁ ἀσκόπως λογογραφῶν ματαιολογήσει». Πρόκειται γιὰ σχήματα τὰ ὁποῖα ἀποτυπώνουν μὲ ἐπιχειρηματολογικὸν οἴστρο τὴν ἀποδόμησιν ἐπιφανοῦς διανοητῆ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς «τὴν σοφίαν εἶπερ τις περιττὸν σύ». Εἶναι λογικὸ καὶ προβλέψιμο ἓνας τέτοιος διανοητῆς νὰ σκανδαλίζει τοὺς ἀναγνώστες του; Μήπως αὐτοακυρώνεται; Καὶ μήπως ἡ ἐν λόγῳ αὐτοακύρωση ἔχει εὐρύτερες ἐπιπτώσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα καθὼς καὶ μὲ τὴ λατρευτικὴ μύση του καὶ μὲ τὴν πρὸς τὸ Ἐκείθεν ἀναγωγὴ του¹⁴;

Παράγραφος 8: Ἡ σύνεση

ὡς κανονιστικὴ βάση γιὰ τὴ χρῆση τοῦ λόγου

Σὲ συνέχεια τῶν προηγουμένων τονίζεται ὅτι ἡ ἄκαιρος πολυλογία ἀναδεικνύεται ὡς μία ἀπὸ τίς αἰτίες οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν τὸν Βαρλαάμ σὲ ἐκφραστικὴ, συλλογιστικὴ καὶ δογματικὴ παρεκτροπὴ. Μὲ ἐπιτυχεῖς παρομοιώσεις καὶ γενικώτερα μὲ ἀνάλογο ἀφηγηματικὸ ὕφος, ὁ Παλαμᾶς μειώνει τὴν ἐγκυρότητα τοῦ Καλαβροῦ Θεολόγου ὡς στοχαστοῦ, ἔτι μάλιστα περαιτέρω τὴν ἀξιοπιστία του σὲ θέματα τέτοιας βαρύτητας ὅπως εἶναι τὰ θεολογικά. Ὁ ἡσυχαστῆς διανοητῆς ἀναφέρει ὅτι θὰ ἐπιχειρήσει, μὲ ὅσο τὸ δυνατόν ἐλάσσονα σὲ ἔκταση ἐπιχειρήματα, νὰ διαλύσει τίς κατηγορίες ἐναντίον του καὶ νὰ συμβουλεύσει τὸν Βαρλαάμ νὰ εἶναι προσεκτικὸς καὶ νὰ μὴν ὀργισθεῖ. Συγχρόνως μάλιστα ἀναφέρει ὅτι δὲν θὰ παρασυρθεῖ καὶ ὁ ἴδιος σὲ πολυλογία, προκειμένου νὰ μὴν ἐκπέσει σὲ ἴδια μὲ τὸν ἀντιησυχαστὴ ἀτοπήματα. Ὅρίζει δηλαδὴ ὡς προϋπόθεσιν τῆς συζήτησιν τὴ νηφαλιότητα, ὑπὸ

14. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἔβδομη παράγραφος ἕως τὸ μέσον τῆς διέπεται ἀπὸ τὴ διατύπωση ὑποθέσεων, οἱ ὁποῖες ἐγγράφουν τοὺς συλλογισμοὺς σὲ καταστάσεις ἀπορηματικές, ἐνισχυόμενες ὡς τέτοιες καὶ ἀπὸ τὴν ἐγγραφή τους σὲ ἐρωτηματικὰ σχήματα. Ὡστόσο, οἱ ὑποθέσεις δὲν παραπέμπουν τελικῶς στὴ διηγετικὴ ἀπορηματικότητα, ἢ ὁποῖα χρησιμεύει ὡς ἓνα ἐνδιάμεσο ἐργαλεῖο, προκειμένου νὰ συγκροτηθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα στὸ δεύτερο ἡμισυ τῆς παραγράφου εἶναι καταγιγιστικά. Πρόκειται γιὰ προβληματισμοὺς τρόπον τινὰ ρητορικῆς ὕφης, παραπέμπουσας στὸ κοινὸ μέτρο κατανόησιν, ὥστε νὰ ἀποδομηθοῦν τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἀντιπάλου καὶ νὰ ἀπαξιωθεῖ ὁ ἴδιος δομικά.

τὴν ἔννοια ὅτι ἐξασφαλίζει τὴν ψυχολογικὴ ἄνεση γιὰ ἀκριβεῖς καὶ θεμελιωμένες στὸν ὀρθὸ λόγον θεωρητικὲς ὀριοθετήσεις. Ἡ ἔνταση δὲν συνιστᾷ ἀσφαλὲς ἐφόδιο γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ –ἢ ὅποια ἄλλη– ἐγκυρότητα, καθ’ ὅτι θεμελιώνεται στὸν ὑποκειμενισμό, ὁ ὁποῖος πολλάκις χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀμφιρρέπειες καὶ αὐτοανατροπές. Γενικώτερα: ἡ ἡρεμία τοῦ θυμικοῦ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ λογιστικοῦ, καθ’ ὅτι ἤδη ἔχει ἐπιφέρει καὶ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἐπιθυμητικοῦ. Ἐδῶ θὰ μπορούσαμε ἄνετα νὰ στρέψουμε τὴν προσοχὴ μας στὸν πλατωνικὸ διάλογο *Πολιτεία*, ἀλλὰ καὶ στοὺς ὑπόλοιπους τοὺς χαρακτηριζόμενους ὡς ψυχολογικοὺς διαλόγους τοῦ ἰδρυτῆ τῆς Ἀκαδημίας. Ἐντύπωση προκαλεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ Παλαμᾶς τονίζει στὸν Βαρλαᾶμ πὼς πρέπει νὰ προβεῖ σὲ ἐνδελεχεῖς διευκρινίσεις ἀκόμη καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ ζητήματα ἐκεῖνα τὰ ὅποια θὰ στραφοῦν καὶ ἐναντίον του καὶ τοῦ ἡσυχαστικοῦ ὁμίλου του. Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, εἰρωνικῶ τῷ τρόπῳ, τοῦ προτείνει νὰ ἀλλάξει τὴν πραγμάτευσή του ὡς πρὸς τὰ ζητήματα ἐκεῖνα τὰ ὅποια οἱ ἡσυχαστὲς δὲν μποροῦν νὰ κατανοήσουν καὶ στὰ ὅποια ὁ ἴδιος –παρουσιάζεται νά– εἶναι ὑπιπετῆς γνώστης. Ἀλλὰ διευκρινίζει ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν μετὰ ἀπὸ τέτοια διαφοροποίηση συνεχίσει ὁ Βαρλαᾶμ νὰ τοὺς ἐπιτίθεται, θὰ τὸ ὑπομείνει. Καὶ ἡ ἐδῶ παράγραφος ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν προηγούμενων. Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις ἐκλαμβάνουμε τὶς ἐξῆς: «*Τοῦτο δ’ ἔπαθες ἐκ τῆς ἀκαίρου πολυῤῥημοσύνης*», «*πολυκινήτως ὑπ’ αὐτῆς ἐκὼν σαλευόμενος*», «*πολλὰ φεῦ προσκόμματα καὶ συντρίμματα διακενῆς ἔπαθες*», «*μὴ χαλᾶν εἴ τί σοι περιτραπεῖ τῶν σῶν, καὶ γὰρ σόν*». Στὸ σύνολό τους οἱ ἐκφράσεις προβάλλουν δύο διαφορετικοὺς κόσμους, πρὸς τὸ παρὸν ὡς πρὸς τὸν τρόπο συμπεριφορᾶς. Ἡ πολυρρημοσύνη εὐρίσκεται σὲ σαφῆ ἀντίθεση πρὸς τὸν νηφάλιον λόγον, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται νὰ ἀποτρέπει τὴν ἁμαρτία καὶ νὰ ἔχει συναίσθησιν τῶν ὀρίων, τηρώντας τὸ ἀντικειμενικὸ μέτρο σὲ κάθε ἔκφραση καὶ συμπεριφορὰ καί, ἄρα, νὰ διαμορφώνει τὶς προκείμενες γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀληθεύειν¹⁵.

15. Ἡ ὄγδοη παράγραφος διέπεται ἀπὸ ἐπισημάνσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ πὼς πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ λόγος ὡς τρόπος τοῦ ἀναφέρεσθαι, τοῦ διαλέγεσθαι καὶ τοῦ ἐπικοινωνεῖν, καὶ μάλιστα ὑπὸ ποῖο κριτήριον ἀναγωγῶν. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἐκφραστικοὺς τρόπους τῆς, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία ἐντυπωσιάζουσα ποικιλία ὡς πρὸς τοὺς ρηματικοὺς τύπους (χρόνους, ἐγκλίσεις, ἀπαρέμφατα, μετοχές), μὲ προφανῆ τὴ στόχευση νὰ διεγείρεται ἢ προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη ὡς πρὸς τὴ διέλευσιν ἀπὸ ποικίλης

Παράγραφος 9: *Οί κειμενικές-ἐπιστολικές θεμελιώσεις τῶν ἐπιχειρημάτων*

Ὁ Παλαμᾶς δηλώνει ὅτι εἶναι ἔτοιμος νὰ δεχθεῖ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐγκυριστικῶν λόγων τοῦ Βαρλαάμ, ἀρκεῖ ἐκεῖνος νὰ τοῦ ἀποδείξει τὴν ἐγκυρότητά τους. Ὁ Ἐπ. Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται ἐκ νέου σαφῶς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Καλαβρὸς μοναχὸς ἀπευθύνει τὶς κατηγορίες του, τονίζοντας ὅτι δὲν τὶς στηρίζει σὲ ἀκέραια ἀποδεικτικά στοιχεία. Ἔτσι, ἰσχυροποιεῖ τὴν ἐπιχειρηματολογικὴ θέση του ἐναντίον του. Τὸν προκαλεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι καὶ ὁ κύκλος τῶν ἡσυχαστῶν ἀρέσκεται σὲ μεγαληγορίες. Ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι οἱ γνώσεις του εἶναι καὶ γνώσεις ἄλλων θεολόγων, σημειώνοντας ὅτι σὲ αὐτὴν τὴν κοινὴ ἀποδοχὴ ἔγκριται ἢ κατὰ ἕνα ὀρισμένο τρόπο καύχησης του· τὸ ὅτι δηλαδὴ θεωρεῖ ὅτι ὁ ἴδιος παραμένει συνεπὴς σὲ ὅ,τι ἔχει ἀπὸ τὴν παράδοση διαφυλαχθεῖ κανονιστικῶς ὡς δογματικὴ ἀξία, προφανῶς ἐκκλησιολογικῶς θεμελιωμένη. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐγγράφεται στὴν παρακαταθήκη τῆς πνευματικότητας, ἢ ὁποῖα κινεῖται μακρὰν τῆς ἐθνικῆς Φιλοσοφίας, τὴν ὁποῖα ὁ Παλαμᾶς, πρὸς τὸ παρὸν τοῦλάχιστον, δὲν ἀναγνωρίζει ὡς παράδειγμα στοχασμοῦ καὶ ἐπιλογῶν βίου.

Ἡ παράγραφος αὐτὴ ἔρχεται νὰ θεμελιώσει μίαν βασικὴ ἀρχή: Ἡ ἐγκυρότητα ἐνὸς ἐπιχειρήματος ἐγγράφεται στὸν βαθμὸ τῶν κειμενικῶν ἐγγυήσεών του, καὶ κυρίως ὑπὸ τὸ συνθετικὸ πρῖσμα τους. Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις ἐκλαμβάνουμε τὶς ἐξῆς: «Πόθεν τοῦτ' ἔχεις δεῖξαι», «κἂν ἐκ τῶν ἡμετέρων ὑπάρχη τις μεγαληγορία, δικαίαν εἶναι τὴν καθ' ἡμῶν σου ταύτην κατηγορίαν ὁμολογήσωμεν, εἰ δὲ μή, σὺ ἑαυτοῦ καταψηφιῆ», οἱ ὁποῖες ἐγγράφουν τὶς ἀξιολογικὲς κρίσεις σὲ τεκμηριωμένα δεδομένα, δηλαδὴ στὴν ἀνταπόκρισή τους στὴν ἀλήθεια. Ἄν δὲν ὑφίσταται ἢ ἐν λόγω ἀντιστοιχία, προκύπτουν λογικὰ ἄτοπα, τὰ ὁποῖα διευρύνονται καὶ σὲ ἄλλα πεδία ὑπαρξιακῆς στάσης. Καὶ ὑπὸ τὰ εὐρύτερα συμφραζόμενα κατὰ τὴν ἐδῶ ἐφαρμογὴ τους, θὰ ἐσημειώναμε ὅτι τὰ λογικὰ ἄτοπα προοικονομοῦνται ἢ προέρχονται ἀπὸ ἠθικὲς ἀλλοιώσεις. Ἄρα, εἰσάγεται ἕνα ὀλιστικὸ παράδειγμα ἀναφορικὰ μὲ τὶς προκείμενες τοῦ Θεωρητικοῦ Λόγου, ὁ ὁποῖος προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν Πρακτικόν¹⁶, τοὺς ὁποίους σὲ

τροπὲς τῶν ἰδίων καταστάσεων. Στὸ σύνολο ὅμως τῶν γλωσσικῶν ἐκφράσεων ὁ κανονιστικὸς τόνος εἶναι διάχυτος, ὡς ὀρίζω τὴν ἀκολουθητέα κέλευθο.

16. Τὰ ὡς ἄνω διαμειβόμενα σχετίζονται μὲ τὴ λειτουργία τῆς ἀπόδειξης στὰ

ἄλλες περιπτώσεις προσδιορίζει ὑπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς δυναμοκρατικῆς ἀμοιβαιότητος.

Παράγραφος 10: Προσιμακὸς λόγος
ἀναφορικὰ μὲ τὰ ὄρια τῆς περὶ Θεοῦ γνώσεως

Ἀπὸ ὅσα ἔχει κατακτήσει ὡς γνώση ὁ Παλαμᾶς, εἶναι βέβαιος ὅτι ἀπλῶς τὰ ὁσμίζεται, δηλαδὴ ὅτι κατέχει ἐλάχιστα ἀπηχήματά τους. Ἐπιχειρεῖ προσέτι νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ Βαρλαάμ συκοφαντεῖ, ἀπλῶς ἐπειδὴ κινεῖται ὑπὸ τοὺς ὄρους τοῦ δυσμαθοῦς, χαρακτηρισμὸς ὁ ὁποῖος πάντως δὲν φαίνεται νὰ παραπέμπει, σύμφωνα μὲ τὰ εὐρύτερα συμφραζόμενα, σὲ ἀδυναμία ἀλλὰ σὲ ἀπουσία τῆς σχετικῆς πρόθεσης. Γενικεύοντας θὰ ἐσημειώναμε ὅτι ἡ ὑφολογικὴ ἢ ἡ ἠθικὴ καταγγελτικὴ ρήση, ποὺ κατὰ περίπτωσιν ἀπευθύνεται μεταξὺ θεωρητικῶν ἀντιπάλων, πρέπει νὰ ἔχει θεμελιωμένη σὲ ἀπτά δεδομένα ἐγκυρότητα, ἢ ὅποια θὰ χορηγήσει τὰ ἀσφαλῆ ἐφαλτήρια γιὰ νὰ ὑπερβαθοῦν οἱ δεδομένες ἀνθρώπινες ἀδυναμίες. Εἶναι τὸ σημεῖο βάσης ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀντλήσει τὶς κριτικὰς ἐπικυρώσεις τοῦ ὁ Ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης. Στὴν ὀπτικὴ του, ὁ Βαρλαάμ δὲν ἔχει κατορθώσει νὰ συγκροτήσῃ θεμελιώδη ἐπιχειρήματα καὶ διδάγματα οὔτε μπορεῖ –ἢ δὲν προτίθεται– νὰ κατανοήσῃ τὸ βαθύτερο νόημα τῶν λόγων τοῦ ἰδίου. Ἔτσι, ὁ ἡσυχαστὴς θεολόγος τοποθετεῖ τὸν ἀντίπαλό του σὲ μία θέση ἡμιμάθειας, ἢ ὅποια οὐσιαστικὰ εἶναι κατώτερη ἀξιολογικῶς τῆς ἄγνοιας, κυρίως λόγῳ τῶν συμπεριφορῶν, ἔπαρσης συνήθως, στίς ὁποῖες ὁδηγεῖ. Ὁ Παλαμᾶς ἐπισημαίνει ὅτι οὐδέποτε ἰσχυρίσθη ὅτι ἔχει κατακτήσει τὴ θεία σοφία καὶ ἐπιστήμη. Ἐφ’ ὅσον ὁμως ὁ Βαρλαάμ ἔχει διαστρεβλώσει τὰ λεγόμενά του, ὡς θιγόμενος κρίνει ὅτι ὀφείλει νὰ ἀνατρέψῃ τὴ μομφὴ αὐτῆ, ὑπονοώντας ὅτι δι’ αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος θὰ διαφυλάξῃ γενικώτερα καὶ τὴ χριστιανικὴ πίστιν –τὴ μακρὰν κείμενη ἀπὸ ὑπεροφίης καὶ δογματισμοῦς–, ἢ ὅποια στὴν ὀπτικὴ του εἶναι τὸ μεῖζον αἰτούμενο γιὰ τὴν ὄλη συζήτηση. Ἡ προσωπικὴ διαμάχη συνιστᾷ

χριστιανικὰ κείμενα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἐξαντλητικὰ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, καὶ μάλιστα μὲ τὴν ἀξιοποίηση σχετικῶν θέσεων τοῦ Ἀριστοτέλους. Βλ. ἐνδεικτικὰ Β. Τατάκης, *Μελετήματα Χριστιανικῆς Φιλοσοφίας*, ἐκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1981, σσ. 81-92· Π. Χρήστου, *Θεολογικὰ Μελετήματα. Νηπτικὰ καὶ Ἡσυχαστικὰ*, ἐκδ. Πατριαρχικὸ Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 87-114.

ἀπλῶς τὴν ἀφορμὴν, ἢ ὅποια, παρ' ὅλο πού εἶναι ἀπευκτέα, ὀδηγεῖ στὴν ἀνάδειξη κρίσιμων λεπτομερειῶν.

Ἡ ἐδῶ παράγραφος συνεχίζει νὰ θίγει ζητήματα περὶ τῶν αἰτιῶν τῆς διαμάχης, ἀλλὰ κατὰ βᾶσιν ἔρχεται νὰ ἀναδείξει τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὰ ὅρια τῆς περὶ τοῦ θεοῦ γνώσεως, τὰ ὅποια θὰ μπορούσε νὰ κατακτήσει, ὑπὸ ἀκέραιες προκείμενες βέβαια, ὁ ἄνθρωπος. Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις ἐκλαμβάνουμε τὶς ἐξῆς: «ἄκουσε νῦν συνετῶς», «τῆς ἀληθινῆς σοφίας οὐδὲν ἢ μικρὸν κατειλήφραμεν», «Σαφῶς οὖν ἡμῶν καταψεύδη», «τῇ δὲ οἰκείᾳ δυσμαθίᾳ μηδὲν σχεῖν παρακατασχεῖν τῶν διδασμάτων ἐκείνων», οἱ ὁποῖες ἀναδεικνύουν τὴν ἀνωτέρω διττὴ θεματολογία. Ἔχουν προτρεπτικόν, κριτικὸν καὶ ἐλεγκτικὸν τρόπο ἐκφορᾶς καὶ κατευθύνουν πρὸς τὸ ὀρθοτομεῖν, μὲ τὸ δεδομένο ὅτι τὸ πρόσωπο ἀναφορᾶς –καί, ἄρα, προσδιορισμοῦ τῶν ἐπιλογῶν– εἶναι ὁ Θεός. Ἐπομένως, τὸ ἐπιχείρημα στοχεύει στὸ πῶς θὰ ἀρθοῦν οἱ ὅποιες προτεραιότητες τῆς ἐκκοσμίκευσης ἔχουν ἀναδειχθεῖ καὶ στὸ πῶς ἡ ἴδια βεβαίως θὰ προσλάβει τὴ δέουσα πνευματικότητα¹⁷.

Παράγραφος 11: Ἡ διαλεκτικὴ ἀντίθεση ἀτελοῦς-τελείου

Ὁ Παλαμάς συνεχίζει νὰ φέρει τὸν Βαρλαάμ ἀντιμέτωπο μὲ τοὺς ἴδιους τοὺς συλλογισμούς του, οἱ ὅποιοι –διὰ τῆς ἀναγωγῆς στὴν ἀφαιρετικῶς θεμελιούμενη ἀξιολογία– δὲν ἔχουν τὴν ἐπιθυμητὴ ἀκρίβεια ἀναφορικῶς πρὸς τὸ ἐννοιολογικὸ ὑλικὸ πού ἐπιλέγει καὶ μὲ τὶς ἀποδεικτικὰς μεθόδους τὶς ὁποῖες ἀκολουθεῖ. Τοῦ ἀποδίδει ὡς καταγγελία ὅτι χρησιμοποιοῖ ὑπερβολικοὺς λόγους, καθ' ὅτι ἀτυχῶς καταγγέλλει τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ ὅτι χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς «ὑπερτέλειον», ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ ἡσυχαστῆς καὶ τὰ μέλη τοῦ ὁμίλου του ἔχουν αὐτοχαρακτηρισθεῖ ἤδη ὡς ἀτελεῖς. Ἡ ἀναφορὰ μάλιστα τοῦ ἡσυχαστῆ στὸ μυστικὸ διδασκαλεῖον συνδέεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν ἄνω θεία φιλανθρωπία ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ταπείνωση τοῦ ἰδίου ὡς πρὸς τὶς

17. Ὁ τρόπος σύνταξης τῆς ἐδῶ παραγράφου ἀρθρώνεται τόσο μὲ ὑποθετικὲς ὅσο καὶ μὲ ὀριστικὸν τύπον συλλογιστικὲς διαδικασίες. Ἡ θεολογικὴ Γνωσιολογία ἔχει ἀπασχολήσει μὲ ἐξαντλητικὸν τρόπο τὴν ἔρευνα. Ἐντελῶς ἐνδεικτικὰ παραπέμπουμε στὶς ἐξῆς μελέτες: Ν. Μασσοῦκας, «Γνώσις καὶ Ἄγνωσία τοῦ Θεοῦ», *Κληρονομία* 2 (1970), σσ. 53-187· I. H. Nicolas, *Dieu connu comme inconnu*, Paris 1966 καὶ R. Roques, *Structures théologiques de la gnose à Richard de Saint Victor. Essais et analyses critiques*, Paris 1962.

ἀρμοδιότητες που μπορεί να κατακτήσει – και σε ούδεμία περίπτωση με μία υποκειμενική δυνατότητά του ούτε προφανώς με αυτή των υπολοίπων ήσυχαστών. Στις υπερφυσικές δηλαδή καταστάσεις από τις οποίες τροφοδοτείται, έντοπίζει τις όποιες ελάχιστες ικανότητες ο ίδιος διαθέτει, όποτε περιορίζει δι' αναγωγής στο γενικόν την αυτόνομη ανθρώπινη λειτουργία για πνευματικές κατακτήσεις. Πρόκειται για τη διήκουσα εκείνη αρχή ή όποια αποδίδει σαφή προτεραιότητα στον κοινόν λόγο του ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος, του τροφοδοτούμενου χριστολογικά και ἀγιοπνευματικά.

Και στην ἐδῶ λοιπόν παράγραφο συνεχίζονται οί καταγγελίες προς τόν Βαρλαάμ, ἀλλά τὰ κεντρικά ζητήματα εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξύ του ὑπερτελείου και του ἀτελοῦς και ἡ δυνατότητα μετοχῆς στο μυστικό διδασκαλεῖο, οί όποιες ἀποτελοῦν και τις κυρίαρχες ἐκφράσεις. Και στίς δύο ὅμως περιπτώσεις τὸ κριτήριο εἶναι ὁ Θεός, ἔναντι του όποίου ὁ Παλαμάς ὀρίζει τὴν ἀτέλειά του, ἐνῶ ἐπίσης τονίζει ὅτι διὰ τῆς «φιλανθρωπίας» Του ἀποκτᾶ τις προϋποθέσεις νὰ ὀδηγηθεῖ στο ἐν λόγω διδασκαλεῖο. Ἡ παράγραφος κλείνει με τὴν ρητὴ φράση «οὐκ ἔτ' ἔργον ἡμέτερον οὐδὲ τοῦτο», με τὴν όποία ἐπικυρώνεται ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀτέλειας, ὅχι πάντως ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῆς ἀποκαρδίωσης ἀλλὰ τῆς συνείδησης τῶν ὀρίων ἢ τῆς ἀνακατασκευῆς τῶν μεθοδολογικῶν διαδικασιῶν¹⁸.

Παράγραφος 12: *Ἡ διαλεκτικὴ ἀντίθεση ὄντως ἀληθείας-ψεύδους*

Ὁ Παλαμάς θεωρεῖ ὡς ἐγωισμό τὸ νὰ ἀποδίδει κάποιος στον ἑαυτό του ἕνα ἔργο τὸ όποιο οὔτε καν ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ τὸν ἴδιο, ἀναφερόμενος στην κατηγορία που ἀποδίδει ὁ Βαρλαάμ στο πρόσωπό του ὅτι δῆθεν ὑποστηρίζει πὼς εἶναι τέλειος. Με ρητορικές ἐρωτήσεις ἐπιχειρεῖ νὰ μειώσει τὴν ἀξιοπιστία και τὸ ἐπιστημονικό κῦρος τῶν ἐρευνῶν του Βαρλαάμ, ἐνῶ παράλληλα ἀντιπαραβάλλει τὴν ὄντως ἀλήθεια

18. Ἡ ἐνδέκατη παράγραφος δομεῖται με ἐρωτήσεις, οί όποιες ὅμως δὲν παραμένουν σὲ μία χωρίς διεξόδους ἀπορηματικότητα ἀλλὰ κατευθύνονται στην πολύτροπη ἐπικύρωση τῆς ἀκολουθούμενης ἐπιχειρηματολογικῆς κατεύθυνσης. Νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ θεία «φιλανθρωπία» συνιστᾶ ἕκφραση τῆς θείας πρόνοιας, τῆς ἐκδηλούμενης διὰ τῶν προθετικῶν θείων ἐνεργειῶν, οί όποιες συγκροτοῦν μία ὀλιστικὴ Ἀνθρωπολογία. Βλ. σχετικῶς Π. Εὐδοκίμοφ, *Ἡ Ὄρθοδοξία*, μετάφρ. Ἀγαμ. Μουρτζόπουλος, ἐκδ. Βασ. Ρηγόπουλου, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 61-161.

πρὸς τὴν ἐπὶ μέρους, τὴ βαθύτερη θεώρηση πρὸς τὴν ἐπιφανειακὴ, καθὼς καὶ τὸ καθολικὸ πρὸς τὸ ἰδιαίτερο. Προβάλλει δηλαδή τὴν ἐγκυρότητα τοῦ «καθόλου», τοῦ ἐδραζόμενου μάλιστα στὴ Θεία αὐτοῖδρυση, ὡς γνωστικῆς ἀκεραιότητος ἀπέναντι στὴν πολύτροπη ἀμφιρρέπεια τῆς περιπτωσιολογίας, καταγγέλλοντας τὸν Βαρλαάμ ὅτι δίδει ἰδιαίτερο βᾶρος στὴ δεύτερη. Ἐκ τοῦ ὅτι λοιπὸν προβαίνει σὲ μία τέτοια ἐπιλογή, συντελεῖ ὥστε καὶ ἐδῶ νὰ ἀποτυγχάνει ὁ ἀντι-ησυχαστῆς νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς στοχεύσεις του. Συνεπῶς, μὲ βάση ποῖα νομιμότητα θὰ ἀνελάμβανε νὰ συζητήσῃ θέματα κεφαλαιώδους σημασίας, ἐκφραστικὰ τῆς ὄντως ἀλήθειας; Ἔτσι, φιλοσοφικῶ τῷ λόγῳ, ὁ Παλαμᾶς ἀποδίδει προτεραιότητα στὸν μεταφυσικῶς θεμελιούμενο ρεαλισμὸ ἔναντι τοῦ φυσικο-εμπειρικῶς κινουμένου νομιναλισμοῦ, στὸν ὁποῖο πάντως ἀποδίδει ἰδιαίτερη σημασία καὶ δὲν τὸν ἀποκλείει ἀπὸ τὸ νὰ καταστεῖ τεκμήριο γιὰ τὴ διατύπωση ἀξιολογικῶν κρίσεων. Ἐπίσης, τονίζει ὅτι ἡ ὑπερβολὴ τοῦ ἀντιπάλου του εἶναι σύμμαχος γιὰ τὸν ἴδιον, ἐφ' ὅσον ἀποκαλύπτεται ἔτσι ὡς ψευδῆς ἢ μομφὴ τὴν ὁποία ἐκεῖνος τοῦ ἐκπέμπει. Ἄρα, ἔχει ἐξ ἀρχῆς ἓνα συγκριτικὸ πλεονέκτημα ἀπέναντί του, τὸ ὁποῖο ἀκριβῶς ἐδράζεται στὸ ὅτι ὑπερέχει ἢ ἀλήθεια τοῦ ψεύδους, ἢ ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἀπλοῦ ἔναντι τοῦ πολυσχιδοῦς τῆς πλάνης, ἢ ὁποῖα διὰ τῆς ἐπαναληπτικότητάς της ἐπιχειρεῖ μὲ ψευδεπίγραφες τεχνικὲς νὰ πείσει γιὰ τὴν ἀκεραιότητά της, γιὰ τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο δηλαδή ἀπὸ ὅ,τι στὴν πραγματικότητα εἶναι.

Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις τῆς παραγράφου ἐκλαμβάνουμε τὶς ἐξῆς: «Τίς δέ σοι πιστεύσειε ἔτι τῆς ἀληθείας φροντίζειν, περὶ τῶν κρειττόνων καὶ δυσθεωρήτων δεξιόντι, καταψευδομένῳ σαφῶς τῶν οὕτω σαφῶς ἀναγεγραμμένων», μὲ τὸ ἐπόμενο ἐρώτημα περὶ τῆς «ὄντως ἀληθείας» νὰ κινεῖται στὸν ἴδιο ἄξονα. Διὰ τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτυπώνουν τὰ διαλεκτικῶς ἀντίθετα, ὁ Παλαμᾶς ἐγγράφει τὸ ἐπιλεκτὸ ἐπιστημολογικὸ παράδειγμα περὶ τῆς ἐπιχειρηματολογίας στὴν ἐσωτερικὴ συνέπεια τοῦ προσώπου ποῦ εἶναι φορέας του. Ἐχει ἐξετάσει ἂν δομεῖ σὲ διάρχεια ἐπικυρώσεων τὶς λογικὲς μεταβάσεις του καὶ τὶς ἀνταποκρίσεις αὐτῶν στὰ πραγματικὰ δεδομένα; Ἡ συμπεριφέρεται ὑπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἀποθέωσης τῆς ὑποκειμενικότητάς του; Πρόκειται γιὰ μία λεπτομέρεια, ἢ ὁποῖα ἔρχεται νὰ ἀπολυτοποιήσῃ τὸ σχετικὸ καὶ νὰ σχετικοποιήσῃ συνεπαγωγικῶς,

ἔστω καὶ ἀνεπαισθήτως καὶ μὴ προθετικά, τὸ ἀπόλυτο, ἐνῶ ἐπίσης θέτει τὶς προκείμενες γιὰ νὰ οἰκοδομήσει ἕναν σαφῆ νομιναλισμὸ¹⁹.

Παράγραφος 13: Τὸ ὄντολογικὸ ζήτημα περὶ τῆς ἀρχῆς

Μὲ τὴν παράγραφο αὐτή, γίνεται ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ στὴ διαμάχη περὶ τοῦ θεωρητικῶς ὀρθοτομεῖν. Τὸ ἐδῶ λοιπὸν ἐπιχείρημα τοῦ Παλαμᾶ μεταφέρεται στὴ δογματικὴ διδασκαλία καὶ ἐπισημαίνει ὅτι, ὅσα διατυπώνει ὁ Βαρλαάμ, εἶναι ἀντίθετα πρὸς ὅσα εἶναι προφανῆ στὴν κοινὴ (ἐκκλησιαστικὴ) ἐμπειρία καὶ πρὸς ὅσα ἔχουν σχολιασθεῖ, καὶ βεβαίως κανοναρχηθεῖ, ἀπὸ τῆ χριστιανικῆ παράδοση. Εἰδικώτερα, τὸ ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα τοποθετεῖται στοὺς προσδιορισμοὺς οἱ ὁποῖοι προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς «ἀρχῆς», ἡ ὁποία δὲν ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἀφετηρίας. Ἐδῶ δηλαδὴ τίθεται ὑπὸ συζήτηση τὸ ἂν ὡς ἀρχὴ μπορεῖ νὰ ὀρίζεται ἡ ἐνιαία ἐκείνη πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται ἐπιμέρους ἀρχές, οἱ ὁποῖες καὶ θὰ τὴν ἐξειδικεύουν καὶ θὰ τὴν ἐπικυρώνουν ὡς τέτοια. Δὲν θὰ ἐρμηνεύεται λοιπὸν τότε μονοσήμαντα, ἀλλὰ θὰ ἐμπεριέχει νοηματικὰ ἕναν πλουραλισμὸ ἰσοδυνάμων μεταξὺ τους ὄντολογικῶν καταστάσεων-πηγῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ προκύπτουν ἰδιαίτερα προϊόντα. Πρόκειται γιὰ καταστάσεις οἱ ὁποῖες θὰ λειτουργοῦν, ἀπὸ κοινοῦ, ὡς ἀρχές, οἱ ὁποῖες θὰ δραστηριοποιοῦνται ἰδιαιτέρως καὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν περιοχὴ τοῦ κόσμου ποὺ θὰ δημιουργήσουν καὶ θὰ τὸν ρυθμίζουν μὲ ἀκέραιες κανονικότητες. Ἐδῶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα γίνεται ἀναφορὰ σὲ ὅ,τι ἐδραῖο ἐκπέμπεται ἀπὸ τὶς θεῖες ἐνέργειες καὶ διαμορφώνει πηγαίως δημιουργικοὺς πυρῆνες καί, προφανῶς, ἀπολύτως ἔξω ἀπὸ ἕναν πολυθεῖσμὸ ἱεραρχούμενον.

Τὰ ἀνωτέρω λοιπόν, κατὰ τὴ μεταφορὰ τους στὴν περιοχὴ τῆς Τριαδολογίας, δὲν σημαίνουν ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ Υἱοῦ ὑπὸ τὸν τύπον τῆς ἀντίθεσης: ἀνώτερος-κατώτερος, ἀλλὰ εἶναι ἀρχὴ ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι διὰ τοῦ δευτέρου Προσώπου ἀρχίζει μία διαδικασία ἐμφάνισης καταστάσεων, οἱ ὁποῖες ἤδη αὐτοῖδρυτικῶς ὑπάρχουν, ἡ θεία δηλαδὴ δημιουργικότητα, ἡ ὁποία ἀναντιλέκτως δὲν ὑπάγεται σὲ ἀναγκαιότητες.

19. Στὴ δωδέκατη παράγραφο ἐπιλέγεται ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐρωτηματοθεσία σὶς συνεπαγωγικὸ καὶ ὀριστικὸ τύπου ἀποφάνσεις. Γιὰ τὸν τρόπο, διὰ τοῦ ὁποίου ὀρίζεται ἡ ἀλήθεια στὴν Πατερικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολῆς, βλ. Νικ. Α. Νησιώτης, *Προλεγόμενα εἰς τὴν Θεολογικὴν Γνωσιολογίαν*, σσ. 82-107, ὅπου ἡ περὶ Θεοῦ γνώση συνδέεται καὶ μὲ ἠθικὰ καὶ δεοντολογικὰ ζητήματα.

Ἵπονοεῖται προφανῶς ἐδῶ τὸ μὴ ἱεραρχημένο ὁμοούσιον τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος καί, κατ' ἐπέκταση, ὁ ἀποκλεισμός τῆς προτεραιότητας τῆς θείας οὐσίας ἔναντι τῆς θείας ἐνέργειας. Κατὰ τὴν πάγια χριστιανικὴ θέση –μὲ τὴν ἀρεοπαγιτικὴ παράδοση νὰ συμβάλλει καίρια στὴν θεμελίωσή της–, μόνον στὴν αὐτοῖδρυτικὴ διάκρισή τους ἐν τῇ ἐνότητι. Ἐπομένως, ἡ ἀρχὴ δὲν δηλοῖ ἐνδοτριαδικὰ τὴν ποιητικὴ αἰτία, ἀλλὰ σὲ ἓνα ἐπόμενο στάδιο ἐκφράζει τὸ πηγαῖο ἐφαλτήριο γιὰ ἓνα νέο ὄντολογικὸ γεγονός, τὸ ὁποῖο ἀκολούθως θὰ συμβάλλει στὴν ἀπαρχὴ τῆς Κοσμολογίας. Ἐνδοτριαδικῶς πάντως, πρέπει μονίμως νὰ διευκρινίζεται ἢ ἐν λόγῳ ἔννοια, γιὰ νὰ μὴν ὀδηγηθεῖ ὁ συλλογισμὸς στὴν ἀποδοχὴ πλειόνων τῆς μιᾶς τῶν ἀρχῶν καί, ἄρα, στὸν πολυθεϊσμό, ἢ πηγῇ τοῦ ὁποίου θὰ εἶναι ἡ διπλὴ στὸ πεδίο τῆς Ἀρχῆς.

Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀρεοπαγιτικὴ παράδοση ἀνεστάθη σθεναρὰ στὰ νεοπλατωνικὰ πρότυπα, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ μεταφυσικὸς κόσμος εἶναι ἱεραρχικὸς καὶ ἀρθρώνεται ὑπὸ μορφὴν πυραμίδας, μέσῳ ὑφειμένων ὄντολογικῶς διαδικασιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποδυναμώνουν τὴν ἐνότητα προκειμένου νὰ ἀναπτυχθεῖ παράλληλα καὶ τὸ μεταφυσικὸ πλῆθος. Ἵπὸ μία ἀνοιχτὴ θεώρηση, μποροῦμε νὰ ἐκλάβουμε καὶ τὶς θεῖες ἐνέργειες ὡς μεταφυσικὸ πλῆθος, ἀλλὰ χωρὶς, ἐπ' οὐδενί, νὰ εἰσάγεται ἡ προοπτικὴ τῆς θείας ἐξέλιξης καὶ προφανῶς ἀποκλειομένης τῆς ὄντολογικῆς μείωσης. Οἱ ἐνέργειες αὐτοῖδρυτικῶς ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν οὐσία καὶ τὴν πρόθεση «ἀντιπροσωπεύουν» τὴν ἀπόλυτη –καὶ μὴ ὑπαγόμενη σὲ τροπικότητες– θεία ἀκεραιότητα. Ὡς κυρίαρχες ἐκφράσεις ἐκλαμβάνουμε τὶς ἐξῆς: «Τὸ δὲ “τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν” σε σαφῶς εἶπειν καὶ “ἡ διπλὴ τῆς ἀρχῆς” τοῦθ' ἡμᾶς πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠνάγκασε πυνθάνεσθαι καὶ διαπορεῖν, τί ποτέ σοι βούλεται “ἡ ἐξ ἀρχῆς ἀρχή”», οἱ ὁποῖες ἀναδεικνύουν ζητήματα ποὺ τίθενται γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς Τριαδολογίας στὴν προοπτικὴ τῆς διαλεκτικῆς μεταξὺ τῆς ἐνότητας καὶ τῆς διάκρισης. Πρόκειται γιὰ ἓνα κεφαλαῖῳδες ζήτημα ἀναφορικὰ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Γρ. Παλαμᾶς ἔχει ἀφιερῶσει μία συστηματικὴ ὄντολογικῶν θεμελιώσεων πραγματεία, ἡ ὁποία συνοφίζει τὸ σύνολο τῆς σχετικῆς παράδοσης²⁰.

20. Τὴν ἄκρως συστηματικὴν πραγμάτευση τοῦ περὶ τῆς Ἀρχῆς ζητήματος στὸν Γρ. Παλαμᾶ συναντᾶμε στὴν περίφημη ὄντολογικὴ τριλογία του: α) *Ποσαχῶς ἡ θεία ἔνωσις καὶ διάκρισις* (σσ. 69-95), β) *Περὶ θείων ἐνεργειῶν καὶ τῆς κατ' αὐτὰς μεθέξεως* (σσ. 96-136) καὶ γ) *Περὶ θείας καὶ θεοποιῦ μεθέξεως* (σσ. 137-163). Καὶ οἱ τρεῖς

Ἐπίλογος

Τὰ ὅσα ἐπεξεργασθήκαμε ἐκτιμοῦμε ὅτι ὑπὸ ὀρισμένες προ-
υποθέσεις καὶ μετασχηματισμούς θὰ μπορούσαν νὰ προσλάβουν τὸν
χαρακτήρα τοῦ ρητορικοῦ λόγου. Ὅμως, παρεμβάλλονται δύο καίριοι
παράγοντες οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπιτρέπουν μὲ ἰδιαίτερη ἄνεση μία τέτοια
κατηγοριοποίηση ἢ, ἄλλοις λόγοις, τὴ σχετικοποιοῦν. Πρῶτον, τὰ ὅσα
ἀναπτύσσονται στὴν Ἐπιστολὴ Α΄ Πρὸς Βαρλαάμ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο
Παλαμᾶ ἦσαν γνωστά, καὶ μάλιστα μὲ ἄκρως ἐξειδικευμένον τρόπο,
σὲ ἓναν εὐρύτατο κύκλο διανοητῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προσώπων,
μὲ συνέπεια ὁ ὅποιος συλλογισμὸς διατυπώνεται στὸ ἐν λόγῳ
ἱστορικὸ καὶ πνευματικὸ συγκείμενο νὰ χρήζει ὄλο καὶ περαιτέρω
ἐπιχειρηματολογικῆς στήριξης καὶ ὄχι τόσο ρητορικῶν σχημάτων.
Δεύτερον, ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἡσυχαστικῆς διαμάχης εἶναι χριστιανικὴ
καὶ ἔτσι ἡ ἀναγωγὴ τῶν λόγων θεωρεῖται ὅτι πρέπει νὰ κατευθύνεται
στὰ περὶ Τριαδολογίας διαμειφθέντα ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας,
τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν καὶ τὸ κορυφαῖο κριτήριον τοῦ ἀληθεύειν. Συνεπῶς,
ὁ ἡσυχαστὴς θεολόγος, παρὰ τὸ ὅτι ἐνίοτε καταφεύγει σὲ ὀρισμένα
ρητορικὰ σχήματα, παραμένει στερεῶς στὸ καθήκον του νὰ ἀναδείξει
τὸν τρόπο τῆς προσωπικῆς παρουσίας του σύμφωνα μὲ τὴν κανονιστικὴ
κλίμακα συμπεριφορᾶς ποὺ ὀρίζει ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἔτσι,
παρακολουθώντας στὸ σύνολό της τὴν ἐκτύλιξη τῆς Ἐπιστολῆς,
θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ ἀπολογητικὸς τόνος της μετεξελίσσεται σὲ
ἐπιχειρηματολογικὸν ἀκριβῶς λόγω τῶν ἀρχῶν, καὶ ὄχι μόνον τῶν
θεωρητικῶν, τὶς ὁποῖες ἀκολουθεῖ ὁ συντάκτης της.

Ἀναντιλέκτως πάντως, τὸ ὕφος τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἕως καὶ τὴ
δωδέκατη παράγραφο ἔχει ἐκρηκτικότητα· καταφεύγει σὲ μία ποικιλία
ἐκφραστικῶν τρόπων, μὲ συνέπεια ὁ λόγος του νὰ προσλαμβάνει καὶ
ἓναν ἀφηγηματικὸν τόνο, τέτοιον μάλιστα ὥστε νὰ ἐπηρεάσει ἀναλόγως
καὶ τὴ θεωρητικὴ ἐπιχειρηματολογία ἢ ὁποῖα θὰ ἀκολουθήσει. Παρὰ τὰ
ἀνωτέρω ὡστόσο, ἐκτιμοῦμε ὅτι οἱ λόγοι τῶν παραγράφων του τὶς ὁποῖες
ἐπεξεργασθήκαμε μποροῦν νὰ συναντήσουν ὀρισμένες, ἀξιολογικὰς ὡς

πραγματεῖες περιλαμβάνονται στὸν Β΄ τόμο τῶν *Συγγραμμάτων* (ἐπιμ. Παναγ. Κ. Χρήστου), Θεσσαλονίκη 1966.

ἐπικυρωτικὲς κυρίως, ἀναγνώσεις τους ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα δύο ἐδάφια τοῦ Ἀριστοτέλη, τὰ ὁποῖα ἀντλοῦμε ἀπὸ τὴν πραγματεία του *Ῥητορικὴ Τέχνη*, στὰ ὁποῖα κεντρικὸν ρόλο διαδραματίζει καὶ ἡ διαλεκτικὴ: «Χρήσιμος δέ ἐστὶν ἡ ῥητορικὴ διὰ τε τὸ φύσει εἶναι κρείττω τάληθῆ καὶ τὰ δίκαια τῶν ἐναντίων, ὥστε ἐὰν μὴ κατὰ τὸ προσῆγον αἱ κρίσεις γίνωνται, ἀνάγκη δι' αὐτῶν ἠττᾶσθαι... Τῶν μὲν οὖν ἄλλων τεχνῶν οὐδεμία τάναντία συλλογίζεται, ἡ δὲ διαλεκτικὴ καὶ ἡ ῥητορικὴ μόναι τοῦτο ποιοῦσιν»²¹. Καί: «Διὰ μὲν οὖν τοῦ ἤθους, ὅταν οὕτω λεχθῆ ὁ λόγος ὥστε ἀξιόπιστον ποιῆσαι τὸν λέγοντα· τοῖς γὰρ ἐπεικέσι πιστεύομεν μᾶλλον καὶ θᾶττον, περὶ πάντων μὲν ἀπλῶς, ἐν οἷς δὲ τὸ ἀκριβὲς μὴ ἔστιν ἀλλὰ τὸ ἀμφιδοξεῖν, καὶ παντελῶς... Οὐ γάρ, ὥσπερ ἔνιοι τῶν τεχνολογούντων, οὐ τίθεμεν ἐν τῇ τέχνῃ καὶ τὴν ἐπεικίαν τοῦ λέγοντος, ὡς οὐδὲν συμβαλλομένην πρὸς τὸ πιθανόν, ἀλλὰ σχεδὸν ὡς εἰπεῖν κυριωτάτην ἔχει πίστιν τὸ ἤθος... Διὰ δὲ τῶν λόγων πιστεύουσιν, ὅταν ἀληθὲς ἢ φαινόμενον δεῖξωμεν ἐκ τῶν περὶ ἕκαστα πιθανῶν»²².

Ἐν συνόψει, ἐκτιμοῦμε ὅτι ὁ Γρηγ. Παλαμᾶς ἄνετα μπορεῖ νὰ ἀξιολογηθεῖ ὡς εἰσηγητῆς μιᾶς ἰδιαίτερου τύπου Ἐπιστολογραφίας, ἡ ὁποία ἔχει τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά, τῶν ὁποίων τὶς προϋποθέσεις ἐξασφαλίζουμε νὰ ἀντλήσουμε καὶ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὑπολοίπων Ἐπιστολῶν του: α) Ἡ κάθε Ἐπιστολὴ του εἶναι ἐκτενὴς καὶ ἔρχεται νὰ ταυτίσει τὸ περιεχόμενό της μὲ τὸν συντάκτη της, ὁ ὁποῖος ἔτσι ἐμφανίζεται νὰ τὸ ἔχει ἐγγράψει ὀργανικὰ στὸν ἐσωτερικὸ κόσμον του καὶ νὰ μετέχει ὄχι μόνον στὶς ἀλήθειες ποὺ αὐτὸ ἐπιθυμεῖ ὁ ἴδιος νὰ ἀντιπροσωπεύει ἀλλὰ καὶ στὶς προκείμενες οἱ ὁποῖες ἔχουν ὀδηγήσει στὴ διατύπωσή τους. β) Χρησιμοποιεῖ μία ποικιλία ἐκφραστικῶν σχημάτων καὶ τρόπων, μὲ συνέπεια νὰ διεγείρει τὰ ἀνταντακλαστικὰ τῶν ἀναγνωστῶν της γιὰ προσεκτικὲς διεισδύσεις –περιλαμβάνουσες καὶ ἀξιολογικὲς ἀποτιμήσεις καὶ ἐρμηνευτικὲς προεκτάσεις– καθὼς καὶ νὰ ἀναδεικνύει ἓνα ἐξαίρετο αἰσθητικὰ συγγραφικὸ προϊόν. γ) Συνδυάζει τὴν ἐντασιακὴ ἔκφραση μὲ τὴ νηφάλια, ἀνάλογα μὲ τὸ τί ἀπαιτεῖ ἢ κατὰ περίπτωσιν ἐπισήμανση καὶ ἐπιχειρηματολογία καὶ μὲ τὸ ποιά πρόσωπα εἶναι οἱ ἀποδέκτες της.

21. Ἀριστ. *Ῥητορικὴ τέχνη*, 1355a.

22. *Ὁ.π.*, 1356a.

SUMMARY

Epistolography in Byzantium.
Case study: Gregory Palamas' Epistle *Α΄ Προς Βαρλαάμ*

By Christos Ath. Terezis, *Prof.*,
University of Patras

This article belongs to the branch of Byzantine Epistolography. It is based on the Epistle of Gregory Palamas *Α΄ Προς Βαρλαάμ*, which deals with the issue of the two ontological principles, that is, both among the Persons of the Holy Trinity and the production of the created world, which is included in the general one on the distinction between the divine essence and the divine energies. This is one of the most central issues that occupied the famous Hesychast controversy. It should be also mentioned that the most extensive part of the Epistle critically deals with the degree of validity of the arguments of the ancient Greek philosophers regarding the theological issues of the Christian teaching. In our study, however, I am not so much concerned with the theoretical-doctrinal content of the subject in question, but mainly I focus our research on some of the introductory paragraphs of the Epistle and attempt to highlight the dispute between Palamas and Barlaam not in terms of the theoretical research questions which concern them but in terms of themselves as persons. With this Epistle, Gr. Palamas undertakes the responsibility to answer an Epistle he had received from Barlaam, who challenged him to address himself and not to his like-minded people, such as e.g., Akindynos. Our study is divided into two parts. In the first, which is an introduction, I attempt to highlight the place that the Epistles hold in the wider corpus of Palamas' writings, and I discuss how they should be elaborated as the content of a peculiar literary genre. In the second part, which bears the title "Elaboration of the introductory paragraphs (6-13) of Epistle *Α΄ Προς Βαρλαάμ*" I present (prg. 6-12) how Palamas deals with Barlaam as a personality and with which expressive-argumentative schemes devaluates him as a researcher, theologian and interlocutor. At the end I examine the prg. 13 to see how

the transition from personal issues (those occupying a privileged space within an epistle) to theoretical ones (those which are appropriate for a systematic work) is made. In the Epilogue I undertake to show the degree of rhetorical specificity of Palamas' speech by illuminating some of his points from propositions formulated by Aristotle in his treatise *Rhetoric* and I conclude that his Epistles can constitute a special type of the literary branch of Byzantine Epistolography.